

Közép-Európai Közlemények

XV. évfolyam 1. szám, 2022/1.

№54

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

---

XV. évfolyam 1. szám,
2022/1.
№54

Ezen folyóiratszám
a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására
147. kiadványa

A megjelenés időpontja:
2022. május 01.

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

---

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Gulyás László – Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására

A Szerkesztő Bizottság tagjai:

a 2021. május 1.–2025. május 1. közötti időszakban

Dr. habil. Bene Krisztián, Pécsi Tudományegyetem
Dr. habil. Dömök Csilla, Pécsi Tudományegyetem
Dr. habil. Szabó Pál Péter – Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Hajdú Zoltán DSc – MTA KRTK
Dr. PhD Miklós Péter – Tornyai János Múzeum, szakmai tanácsadó
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Károli Gáspár Református Egyetem (Budapest)

A Szerkesztő Bizottság határon túli tagjai:

Dr. PhD Andrej Tóth – University of Economics, Prague
Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad, Újvidék
Dr. PhD Tonk Márton – Sapientia EMTE, Kolozsvár

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására
Elnök: Dr. Gulyás László
6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37.

A Szerkesztőség székhelye és levélcíme:

Egyesület Közép-Európa Kutatására,
6727 Szeged, Löwy Sándor u. 37.

A Szerkesztőség e-mail-címe:

laszlo.gulyas65@gmail.com

ISSN 1789-6339 (nyomtatott)

ISSN 2676-878X (online)

Nyomda:

S-Paw, Üllés

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

---

Folyóiratunkkal kapcsolatos fontos információk

1. **Folyóiratunk lektorált folyóirat.** Valamennyi közlésre benyújtott tanulmányt két, PhD vagy DSc fokozattal rendelkező kollégával lektoráltat a Szerkesztő Bizottság. A tanulmányok csak támogató, pozitív lektori vélemények esetén kerülnek publikálásra. A lektorálás ún. **dupla vak lektorálás!**
2. **Folyóiratunkat az alábbi szakirodalmi adatbázisok referálják:**
  1. **MATARKA** (Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa)
  2. **EPA** (Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis)
  3. **HUMANUS** (Humántudományi Tanulmányok és Cikkek)
3. **Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Regionális Tudományok Bizottsága folyóiratlistáján 2010 és 2016 között C-kategóriás folyóiratként szerepelt.**
4. **2017-től folyóiratunk előrelépett, a IX. Osztályon B-kategóriás folyóirat minősítést kapott.**
5. **Folyóiratunkat a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Történettudományi Bizottsága a DSc eljárás során elfogadja.**
6. **Folyóiratunk a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) referált folyóiratként került nyilvántartásba.**
7. **Folyóiratunk korábbi számai elektronikus formában,** teljes terjedelemben az alábbi helyeken érhetők el:
  - A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) honlapján: www.vikek.eu
  - SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett Contenta SZTE Egyetemi Kiadványok repozitóriumban: <http://contenta.ek.szte.hu/acta/100240>
8. **Folyóiratunk évente négyszer jelenik meg, az alábbi időpontokban:**
  - adott évi első szám: **március**
  - adott évi második szám: **május**
  - adott évi harmadik szám: **október**
  - adott évi negyedik szám: **december**

A kedvezőtlen gazdasági környezet miatt 2022-ben folyóiratunknak két száma jelenik meg!

CENTRAL EUROPEAN STUDIES
a referenced journal of history, regional science, geography,
economics and management

Our journal was founded in 2008, as a scientific forum of the Virtual Institute for Central-European Research, in close cooperation with the University of Szeged. Four issues are published each year, in March, May, October and December.

Geographically, the topics are focused on Central-Europe, covering the following scientific areas: 20th century history and political-geographical issues, regional science (regionalism and regionalization), economics and business administration.

The journal is headed by an editorial board. Basically, papers are written in Hungarian, with English abstracts. But it is possible to submit papers written in English as well, with the permission of the editor-in-chief. Submitted papers are blind-reviewed by two lectors.

Editor-in-chief:

László Gulyás – University of Szeged

Editorial Board:

Editorial Board:

Bene Krisztián, University of Pécs (Pécs)

Dömök Csilla, University of Pécs (Pécs)

Ferenc Szávai – University of the Reformed Church (Budapest)

Pál Péter Szabó, Eötvös Loránd University (Budapest)

Zoltán, Hajdú, Hungarian Academy of Sciences KRTK (Budapest)

Gabriella Keczer, University of Szeged (Szeged)

Péter Miklós, János Tornyai Museum (Hódmezővásárhely)

Zoltán Maruzsa, Eötvös Loránd University (Budapest)

Andrej Tóth, University of Economics (Prague)

Imre Nagy – University of Novi Sad (Novi Sad)

Márton Tonk, Sapientia Hungarian University of Transylvania (Cluj-Napoca)

Published by:

VIKEK – Association for Research in Central Europe, Hungary

Address:

Egyesület Közép-Európa Kutatására Hungary,
6727 Szeged, Löwy Sándor u. 37.
laszlo.gulyas65@gmail.com

Download from: vikek.eu

HU ISSN 1789-6339 (print)

HU ISSN 2676-878X (online)

Szeged, Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

- Kaposi Zoltán:** Agrárnagyüzemek működési nehézségei a Dráva mentén
1920 körül 9
- Nyári Tamás:** Somogy megyei termálforrások hasznosításának kérdése
(1960-1990) 33
- Domonkos Endre:** A gazdasági átalakulás és következményei Magyarországon
(1988-1998) 47

REGIONÁLIS TUDOMÁNY ROVAT

- Dömök Csilla:** Föderalizmus és szubszidiaritás az Európai Unióban 63

HORTHY-KORSZAK ROVAT

- Orosz László:** A progresszió keresztény-nemzeti kísérlete a hazai
nemzetiségpolitikában (1919–1920). 81

RECENZÍÓK

- Zoltán Kaposi – Virág Rab (eds.):** Different Approaches to Economic and
Social Changes: New Research Issues, Sources and Results. Working Group
of Economic and Social History Regional Committee of the Hungarian
Academy of Sciences in Pécs, 2022.
Recenzen: Czina Sára 97

KAPOSZ Zoltán

egyetemi tanár, az MTA doktora
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs
professor
University of Pécs Faculty of Business and Economics,
Pécs, Hungary

email: zkaposi@gmail.com

AGRÁRNAGYÜZEMEK MŰKÖDÉSI NEHÉZSÉGEI
A DRÁVA MENTÉN 1920 KÖRÜL

OPERATIONAL DIFFICULTIES OF LARGE ESTATES
ALONG THE DRÁVA RIVER AROUND 1920

ABSTRACT

This paper examines the changes that took place in the functioning of estates on either side of the Drava river, a region dominated by large estates, towards the end of the World War I and the following years. Our research covered 21 estates from both the Hungarian and Slavonian sides of the Drava. The analysis shows that the years under discussion were quite eventful in this region. Three main effects are highlighted in the paper. One is the occupation then annexation of the manors on the right bank of the Drava in the western part of the region into the Kingdom of Yugoslavia. The second is land reform and „socialisation” in early 1919 affecting the remaining estates within the new borders. The third is the Serbian occupation: between 13 November 1918 and 21 August 1921 the area to the south of the Barcs – Szigetvár – Baja line, that is the larger part of the Drava valley, was under Serbian occupation, which was then systematically robbed. These effects significantly restricted the functioning of the Drava valley estates. Apart from this, further difficulties arose with the Treaty of Trianon (loss of the Muraköz and Drávaszög districts): the land reform associated with Nagyatádi, the property redemption act, the loss of former markets etc. all had a long-term impact on the workings of the agrarian large estates.

Kulcsszavak: uradalom, megszállás, földreform, tulajdon, rablás

Keynotes: manor, occupation, land reform, property, robbery

1. Bevezetés: Dél-Dunántúl, a nagybirtokok hazája

Munkánk elején egyértelműsíteni kell, hogy elemzésünk pontosan mely területről és mely nagybirtokokról szól. A vizsgált birtokok Zala, Somogy és Baranya déli, illetve Varasd, Belovár-Körös és Verőcze megye északi részén helyezkedtek el, földrajzi szempontból alapvetően a Dráva mentén. Az említett terület Magyarország és Horvátország (Szlavónia) között oszlott meg, ahol a Dráva régóta határt képezett. 1914 előtt a gazdasági működésben a Dráva nem jelentett merev határt. A térségben lévő uradalmak számos esetben nem értek véget a folyónál: sokszor olyan agrárnagyüzemek jöttek létre, amelyeket a folyó csak kettéválasztott, vagyis amelyek egyik része a magyar, másik része a szlavóniai oldalon feküdt. Voltak olyan esetek is, amikor a magyarországi nagybirtok tulajdonosának a szlavóniai területen szintén volt egy uradalma, s a kettőt együtt kezelték, de van példánk az önálló kezelésre is. Szintén érdekes eleme a fejlődésnek a tulajdonosi réteg: a folyón innen sok olyan família található, akik hajdan horvát területekről érkeztek, de az idők során magyarrá váltak, ám megőrizték horvátországi kapcsolataikat, s például a horvátországi államigazgatásban is szerepet játszottak. A szlavóniai területen sok magyar nagybirtokos a megyéjében a legnagyobb adófizetők közé tartozott.

1.táblázat: A vizsgálatba bevont Dráva menti uradalmak jellemzői
Table 1: Characteristics of the Examined Estates Along the Dráva River

Uradalom központja	Uradalom tulajdonosa	A birtok területe (kat. hold)
Csáktornya	Festetics Jenő gróf	30.000
Berzence	Festetics Tasziló herceg	47.213
Babócsa	Somssich Béla gróf	3.500
Somogytárnóca	Széchényi Antal és Frigyes grófok	13.712
Erdőcsokonya	Széchényi Géza gróf	9.759
Siklós	Benyovszky Móric gróf	13.000
Dráva-Pálfalu (Belcsa-pusztá)	Kremzír Mór, Károly	1.700
Kastélyosdombó, Novi Marof	Erdődy Rudolf gróf	7.600

Drávatamási	Thassy Jenő	2.000
Vajszló	Magyar Katolikus Vallásalap	5.500
Dárda	Schaumburg-Lippe herceg	47.495
Sellye	Draskovich Iván gróf	12.000
Lakócsa	Magyar Katolikus Vallásalap	6.500
Bellye	Habsburg Frigyes főherceg	109.000
Ludbreg	Batthyány-Strattmann László herceg	6.500
Nagykanizsa	Batthyány-Strattmann László herceg	9.900
Beliscse, Orahovica, Vuchin	Gutmann-testvérek	105.000
Alsó-Mihojlac	Majláth László gróf	45.000
Therezovacz-Suhopolje	Jankovich Endre gróf	11.100
Cabuna	Jankovich Aladár gróf	10.000
Pécs	Pécsi Káptalan	7.710

Forrás: Gazdacímár (1911) adatai alapján számolva, kiegészítve számos más forrás adatával.

A térségben a magyar felső társadalom szinte minden rétege megtalálható. A legnagyobb birtok Habsburg Frigyes főherceg Drávaszögben fekvő bellyei uradalma volt, amelynek jelentős része ártéri erdő volt. A hitbizományi birtok híres volt minőségi agrárgazdálkodásáról, ipari létesítményeiről, s nem utolsósorban gazdag vadállományáról.¹ A német Schaumburg hercegség uralkodója volt a dárдай és a verőczei uradalom tulajdonosa. A dárдай uradalmat 1842-ben vették meg gróf Eszterházy Móricztól, a Dráván túli verőczeit pedig két évvel később gróf Pejacevich Antaltól.² Az együtt mintegy 120.000 holdat kitevő birtok sokat fejlődött a dualizmus korszakában, a Schaumburg hercegek élen jártak a Dráva szabályozásában, a térség vasútfejlesztésében stb.³ Festetics Taszilo herceg fontos birtokközpontja volt Berzence, amit nemcsak a minőségi termelés, hanem a főúri vadászatok is híressé tettek. Batthyány-Strattmann László hercegnek két, területileg szinte összeérő uradalma volt a térségben, amit csak a folyó választott el: északról a nagykanizsai, délről pedig a ludbregi uradalom, mindkettő 1746 óta a négy nagybirtokból álló hitbizomány részeként működött. A két birtoknak Kanizsán volt a központja, az erdőgazdaságokat a tulajdonos kezelte, a majorságokat bérbe adták.⁴

Számos grófi nagybirtokot is találunk a térségben. A csáktornyai uradalmat apjától kapta Festetics Jenő gróf örökségként, mivel a keszthelyi hatalmas hitbizományt Taszilo örökölte. A tulajdonos által kiépített mintagazda-

ság híres agrárüzeme volt a térségnek. Szintén magas szintű gazdálkodást valósítottak meg a Somssich grófok, közülük Somssich Béla grófnak a Dráván túl is volt 900 holdja.⁵ Erdődy Rudolf grófnak a Dráva mindkét oldalán voltak birtokai: egy kisebb a Somogy megyei Kastélyosdombón, a másik pedig a Varasd melletti Novi Marofban, utóbbi helyen épült ki központi gazdaságirányítás.⁶ A Majláth-család házasság révén jutott a Prandau-féle alsó-mihojláci hatalmas uradalomhoz, amelynek nagy része a Dráván túl területekre esett.⁷ A sellyei uradalom is örökség volt: a Batthyány Erzsébettől származó birtok később hitbizomány lett, s Draskovich Károlytól származó fia, Iván gróf örökölte. Sellye az Ormánság fővárosa, hatalmas, vadban gazdag erdőségei, híres sertéspiaca és a tulajdonos által kialakított fácskatermesztése tette nevezetessé az uradalmat.⁸ Az igen szerteágazó leszármazással bíró, ősi horvát Jankovich családnak is sok birtoka volt Dráván innen és túl: hajdan 71.000 holdas vuchini uradalom a dualizmus korában már három önálló egységként működött Vuchin, Suhopolje és Cabuna központokkal. A pozsonyi illetékességű Benyovszky Lajos 1873-ban vásárolta meg hg. Batthyány Gusztávtól a siklósi uradalmat.⁹ A Széchenyiek kezén volt az erdőcsokonyai és az abból leválasztott tarnócai uradalom.¹⁰

A 19. századi gyors ütemű iparosodás komoly változásokat eredményezett a térség birtokszerkezetében. Ennek az egyik jele a Kremzír-birtok létrejötte volt Barcs mellett, Dráva-Pálfalu területén. A morva területekről származó Kremzír Károly még batyuzó rongykereskedőként kezdte, de egyre kiterjedtebb kereskedést folytatva kapcsolatba került a Széchenyi-családdal, akiktől 1868 felé birtokot vásárolt, amit a későbbiekben még ki is bővített. Fia, Mór építette fel Dél-Dunántúl legnagyobb mezőgazdasági szeszgyárát, iparvasúttal és számos egyéb beruházással, közvetlenül a Dráva parton. A Kremzíreknek a szlavóniai oldalon is volt mintegy 400 hold földjük. A térség legnagyobb ipari vállalkozása a nagykanizsai üzletközponttal rendelkező Gutmann-családhoz kapcsolódik. Gutmann Henrik jelentős nagykereskedői és faipari érdekeltségeket épített ki, s örökösei a századforduló környékén hatalmas erdővásárlásokba kezdtek a Dráván túli szlavóniai területeken. Erdőket béreltek, megvették a valpói, az orahovici és a vuchini uradalmat; összes birtokuk mintegy 105.000 holdat tett ki. A Dráva túlsópartján, Beliscsén Közép-Európa legnagyobb faipari üzemét hozták létre, mintegy 3000 embert foglalkoztatva.¹¹

Végül említsük meg, hogy a térségben voltak egyházi és közalapítványi uradalmak is, bár ezek nem voltak nagy méretűek. A lakócsai uradalom 1820-ig a Zselicszentjakabi Apátság javadalma volt, majd 46 évi kincstári kezelés után 1866-tól a Vallásalaphoz került.¹² Az uradalmi földek négy falu

határában a Dráván innen, kettő esetében (Detkovác és Gaciste) pedig a folyón túl feküdtek.¹³ A vajszlói uradalom az Ormánság öt falujának határában helyezkedett el, működését szintén a Vallásalap alá rendelték.¹⁴ Utolsóként említjük meg a Pécsi Káptalan mintegy 19.700 holdas uradalmát, amely ugyan nagyrészt Pécs környéki földekből állt, de a Dráva mentén is volt egy 7710 holdas kerülete, amelyből Drávakeresztúr település esetében 138 hold a folyón túl helyezkedett el.¹⁵

2. Politikai változások – gazdasági hatások az 1. világháború végén

A háború befejeződése több módon érintette a Dráva menti vidéket. A vizsgált uradalmak esetében három fő hatást kell kiemelnünk. Az egyik a térség nyugati részén és a Dráva jobbpartján lévő uradalmak délszlávok általi megszállása és bekebelezése a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba. A másik a megmaradt, az országhatáron belül lévő uradalmakat érintő 1919 eleji földreform és a Tanácsköztársaság alatti „szocializálás” volt. A harmadik a szerb megszállás volt: 1918. november 13. és 1921. augusztus 21. között a Barcs – Szigetvár – Baja vonaltól délre eső területek, vagyis a Dráva mente nagy része szerb megszállás alá került. Ezek a hatások az uradalmak működését jelentős mértékben átalakították. Nézzük meg ezeket a folyamatokat részletesebben!

2.1. A nyugati és a Dráván túli uradalmak elszakítása

A Monarchia 1918 őszére egyre rosszabb katonai helyzetbe került. Az olasz front összeomlott, az osztrák és a magyar katonai alakulatok működésképtelenné váltak, a hátország már nem tudott érdemi támogatást biztosítani. Ahogyan a Monarchia gyengült, úgy erősödtek a délszláv nemzetiségi és egyben elszakadási törekvések. A vizsgált uradalmak szempontjából ez azt jelentette, hogy a nacionalista túlfűtöttségű hónapokban nem sok esély volt arra, hogy a Dráván túl lévő uradalmaikat a magyar tulajdonosaik megtartsák. Mivel a szlavóniai és horvát területeken nagy többségben horvátok, szerbek és szlovének éltek, ezért a Monarchia gyengülésével igyekeztek azonnal rátenni kezüket a magyar tulajdonra. Különösen felerősödtek ezek a törekvések a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 1918. december 1-jei megalakulása után.

A délszláv kormány természetesen szabályozta a megszerzett területeken a földtulajdon és földhasználat kérdését, de az első ilyen rendelkezés

csak 1919. február 19-én született meg. A rendelet szerint lehetőség nyílt a közép- és nagybirtokok lefoglalására (sequestrum), meghatározva a tulajdonos kezén hagyható földek maximumát. Egy 1919. májusi rendelet szerint 20 hold maradhatott a tulajdonosok kezén, majd egy 1919. évi júliusi rendelet megtiltotta birtokok eladását vagy megterhelését. Ezt követően két évig a nagybirtokok működését az állam határozta meg, közben persze folyt a nagybirtokok földjeinek telepések számára történő kiosztása. 1923-ban jutottak el odáig, hogy a kormánnyal szoros kapcsolatban lévő pénzcsoportok olcsón felvásárolhatták a nagybirtokokot.¹⁶

Az 1918. novemberi belgrádi egyezmény utáni hónapokban védetlen maradt az ország délnyugati vidéke. Ez lehetőséget adott a térség kifosztására, megszállására. Elsőként a Muraköz került sorra, ahova 1918. december 24-én vonultak be horvát paramilitáris, később állami csapatok, ahonnan addigra a magyar katonaságot már kivonták. A Muraköz esetében a lakosságnak körülbelül a negyede volt csak magyar, ugyanakkor a térség gazdaságilag ezer szállal kapcsolódott a magyarországi és egyben a Monarchia gazdaságához. Az itt lévő csáktornyai uradalom tisztikara 1918. december 24-én értesült arról, hogy a hatóságok a 30.000 holdas nagybirtokot zár alá vették, majd a magyar vezetőket elbocsájtották, s ebbe a tulajdonosnak, gróf Festetics Jenőnek semmilyen beleszólása nem lehetett.¹⁷ A tulajdonos érdekeit képviselő, amúgy csáktornyai lakos jogtanácsost a későbbiekben letartóztatták. Bekövetkezett a szokásos eseménysorozat: az uradalom gazdasági készleteit elkezdtek felélni, az uradalmi borkészletet megitták vagy eladták, a 11.000 hold erdőt rendszertelenül irtották és értékesítették, Festetics gróf zalaújvári kastélyában lévő műtárgyakat és egyéb értékeket Zágrábba szállították.

Pár hónappal később ment végbe a ludbregi uradalom megszállása.¹⁸ Az uradalom mezőgazdasági területeit 1916 óta egy kanizsai vállalkozó, Riedl Jenő bérelte, míg az erdőségek urasági kézben maradtak. Ludbregben és környékén már korábban is történetek nacionalista akciók. A századforduló táján a Dráván túli területeken igen sok paramilitáris szervezet garázdálkodott. 1903. június végén például egy 300-400 fős banda tört rá Ludbreg városra. A martalócok gyakorlatilag szétverték a várost, megrohamozták a járásbírósi és a főszolgabírói hivatalát, a takarékpénztári elnöknek a virágzó boltját felgyújtották, s közben a „*Le a magyarokkal, agyon kell verni őket*” jelszavakat skandálták.¹⁹ Ez azért is érdekes, mert Ludbregben nagyon kevés nem horvát élt. Licsár István körvadásznak 1919 tavaszán a magyarelles mozgalmak miatt menekülnie kellett, a továbbiakban a kanizsai erdészethél foglalkoztatták. Az uraság szerencséjére a készpénzt

még ki tudta menekíteni. A hitbizomány gondnoka 1919. július 8-i beszámolójában azt írta a hercegnek, hogy „...a ludbregi uradalom horvát állami kezelésbe került és sorsa bizonytalan”.²⁰ A jugoszláv törvények nem ismerték el a magyarországi hitbizományi törvényeket saját országukban, így az uradalomra a továbbiakban, mint egyszerű polgári tulajdonra tekintettek.²¹

Nem járt jobban gróf Majláth alsó-mihojlaci uradalma sem. Az uradalom központját, a viszonylag új nagykastélyt, amelyben az uralkodó család több tagjai megfordult, feldúlták, kirabolták. A „zöld káderek” mellé a rablásban felcsatlakozott a helyi lakosság is, s nem is feltétlenül a legszegényebbek.²² Az uradalmi személyzet, aki tudott, elmenekült Pécsre, Siklósra vagy éppen Eszékre, ugyanis az életük sem volt biztonságban. Majláth grófnak sem volt lehetősége az ellenállásra, birtokát elvették, s a későbbiekben szerb telepéseknek (dobrovoljacok) parcellázták föl. A grófnak csak annyi maradt a kiváló termelési adottságokkal bíró alsó-mihojlaci birtokból, ami a Dráván innen feküdt (köztük például a Siklósi járáshoz tartozó terehegyi szőlő és nagy présház, amely kiváló bort adott), de ez a korábbi mintegy 45.000 holdas birtokból megmaradt öt településen alig 3000 holdat tett ki.²³ Majláth gróf megpróbálta menteni a menthetőt, s a meghagyott kevés Dráván túli uradalmi területeit eladni, végül is 1923-ban egy részvénytársaságé lett a birtok.²⁴

A helyzet rosszabbra fordulásával, amit csak lehetett, igyekeztek a magyar tulajdonosok kimenekíteni, s legalább a Dráván inneni uradalmaikba áthozni. Mivel a szlavóniai térség főleg az állattartásra biztosított jó lehetőséget, ezért az ottani minőségi állományok visszahozatala nagyon fontos gazdálkodási szempont volt. A gróf Jankovichok a Dráván inneni baranyai birtokaira hozták vissza a lipicai és félvér angol ménest. A Duna-szekcsőre átmentett állományban a mintegy 40 darab anyakanca nagyrészt a 200 éves terezováczi tenyésztésből került ki. A minőségi, neteci gulya is a szlavóniai gazdaságból származott.²⁵ A birtok korábbi tulajdonosa, Jankovich Elemér 1917-ben meghalt, fia, Endre 1918-ban a suhopoljei kastélyából Magyarországra költözött, a birtok maradványait 1931-ben adta el egy horvát-szlovén banknak, amely azt felparcellázva telepéseknek értékesítette.²⁶ Jankovich Aladár gróf is megpróbált megválni a cabunai kastélytól és földjeitől, s még időben eladni. Egy későbbi visszaemlékezésből tudhatjuk, hogy előleget kapott a birtokra, de mást már nem, földjei elvesztek, s 1919 tavaszán a gróf öngyilkos lett.²⁷

Erdődy Rudolf gróf Dráván túli földjei is odalettek. Novi Marof Varasd megye egyik járási székhelye volt. A több ezer holdas birtokból csak 130 hold maradt, a földek nagy részét Erdődy gróf parcellázta szét. A gróf

a maradék földjeit, majorságait (Jakopovecz, Zamlac) a Centrál Kereskedelmi- és Iparbanknak, valamint a horvát hitelbanknak adta el, akik a földeket parasztoknak adták tovább, az uradalom erdőit kivágták, a faanyagot értékesítették. Mivel Erdődy gróf már korábban egy kórházat rendezett be birtokán, így a megmaradt kastélyt és a 15 holdas parkot 1925-ben az országos tuberkolózis ellen küzdő alapítványnak adta el, ahol két évvel később egy tbc elleni szanatóriumot és kórházat rendeztek be.²⁸ A tulajdonos áttelepült Magyarországra, a továbbiakban általában kastélyosdombói birtokán élt.

A Gutmannok hamar megéreztek valamit a leendő változásokból, s már 1918 tavaszán átszervezték szlavóniai gazdasági működésüket. A beliscei faipari komplexumot 1918. márciusában részvénytársaságba szervezték.²⁹ Az rt. az iparvállalat mellé a vuchini és az orahoviczai uradalom mintegy 40.000 hold erdőterületét is átvette, alaptőkéje 20 millió K volt.³⁰ Az rt. igazgatóságában a Gutmann-testvérek töltötték be a meghatározó pozíciókat.³¹ A családból többen Beliscsén éltek az 1905-ben felépített palotában, s jó gazdasági kapcsolatokat építettek ki vezető horvát személyekkel, ami egyben megteremtette a cég továbbvitelének esélyét. Teljesen persze nem vonhatták ki magukat a változások alól: a magántulajdonban lévő Gutmann-birtokok az agrárreform hatálya alá tartoznak. A korabeli korrupció hihetetlen mértéket öltött, joggal jegyezte meg az ügyről a hazai sajtó egyik munkatársa, miszerint „...a törvények csak azokra kötelezők, akik kénytelenek ezeknek engedelmeskedni. A Gutmann uradalmat tehát eladják”. A Pasics miniszterelnökhöz tartozó konzorcium megvette az orahovicai uradalmat holdanként 10.000 K-ért, amit aztán nemsokára 30.000 K/holdért adtak tovább.³² Bár a faipari konjunktúra megakadt, de a Gutmann-cég így is nagy falat volt: az 1920-as évek második felében a vállalat tulajdonához tartozott gőzfűrésztelep, parkettagyár, taningyár, hordógyár, gépjavító, vagongyár, vasöntöde, kőbányák, 600 hold halastó, 49.000 hold erdő, 150 km hosszú iparvasút.³³

2.2. Uradalmi működés az 1919. év eleji földreform és a Tanácsköztársaság idején

A Drávától északra, a vizsgált térség nyugati oldalán jónéhány olyan nagybirtok (Berzence, Babócsa, Nagykanizsa) terült el, amelyeket a délszláv megszállás nem érintett. Ezeken a nagybirtokokon azok a gazdasági, társadalmi és a politikai folyamatok érvényesültek, amelyek Magyarország egészében megfigyelhetők voltak. A politikai folyamatok főleg a nagyobb

településeken hatottak jobban, a kisebb uradalmi központokban inkább csak utóhatások érzékelhetők. Az egyik meghatározó erőhatás a földkérdéshez kapcsolódott. A 19. század utolsó évtizedétől megerősödött a hazai politikai és társadalmi közgondolkodásban, hogy az agrárszegénységnek és egyáltalán számos társadalmi problémának az oka a kiterjedt nagybirtokrendszer, ezért a földbirtokeloszlást át kell alakítani. Ráadásul a háború vége felé az erősödő szociális problémák kezelése is a földreform gondolatának politikai felkarolását inspirálta. Az 1919. évi 18. néptörvény végrehajtására földosztó bizottságokat küldtek szét az országban. De sok helyen önkényes földfogláló akciók is zajlottak, így például a berzencei uradalomban Csurgó mellett a nincstelenek kiosztották a bérlők által használt terület részeit. Vízváron és Bélaváron a Klein Sándor nagybérlő által használt földekből több száz hold kimérését kezdték meg a helyiek.³⁴

Nagykanizsán a hg. Batthyány-Strattmann birtokokból az 1008 holdas Pongrácz-féle bérgazdaságot szerették volna a helyi, főleg kiskánizsai gazdák és a hadirokkantak egy tejtermelő szövetkezet létrehozására megszerezni, ám ezt a helyszínre érkező miniszteri biztos nem támogatta. Az indokok között szerepelt, hogy a város tejellátása a nagyrécsei uradalom tehenészete révén megoldódni látszik, illetve nem tanácsos a város határában az egyetlen rétgazdaságot más célra fordítani. A hadirokkantak ragaszkodtak a szövetkezethez, míg a város nyugati részében élő kiskánizsai gazdák már a birtok parcellázását szerették volna elérni, sőt a vasutasok is bekapcsolódtak a folyamatba, ők a birtok szántóiból akartak háztelket és kertgazdaság céljára még egy jó darabot. 1919. március elején befejezték a földre várók összeírását: összesen 95 nagykanizsai és 338 kiskánizsai polgár jelentkezett földért, messze alul múlva az előzetes elvárásokat.³⁵ A földosztás azonban egyelőre megakadt.³⁶

Még jelentősebbé vált a Tanácsköztársaság alatti földbirtok-kezelés. A Kommün 133 napja alatt átalakították a városirányítás testületeit. A gazdasági magántulajdon működését korlátozták, s katonás jellegű uralmat vezettek be. A nagyobb magánkereskedéseket, üzleteket szocializálták.³⁷ Rögtönítélő bíróságokon ítélték a legkisebb gazdasági „visszaélés” esetében is. Az 1919. április 3-i rendelet értelmében a közép- és nagybirtokokat állami tulajdonba vették. A nagykanizsai uradalom területén több termelőszövetkezet alakult meg. Ezekben a szövetkezetekben a korábbi uradalmi bérlők maradhattak az intézők, az üzemvezetők. A bérlők állatállománya, eszközei a termelőszövetkezetek tulajdonát képezte. A szövetkezetek főleg szerveztek egy átfogó intézményt, a „volt” Batthyány-Strattmann uradalomból alakult termelőszövetkezetek Főintézőségét.³⁸ Szerencsére az új

hatalom az erdőket és az erdőhivatalt megkímélte, sőt, még külön számlája is volt az uradalmi erdőhivatalnak, bár kétségtelen, hogy 2000 K-nál többet nem volt szabad készpénzben tartani.³⁹ A jövedelmek forrásai azonban bedugultak, így csakis a folyószámla terhére tudott fennmaradni az erdőgazdaság. A kommunista hatalom nem vette igénybe a herceg Fő úti házát sem, s megúszta a bajcsai malom és az uradalmi borkészlet is a rekvirálást.⁴⁰

Közismert, hogy a háború végétől a Tanácsköztársaságig terjedő időszakban Somogy megye agrártársadalma igen aktív volt, s a központi politikai intézkedésekkel sokszor paralel indultak meg helyi önszerveződési mozgalmak is. Az egész országot tekintve talán a Somogyban volt a legjelentősebb a szövetkezeti mozgalom. Az 1960-70-es évek hazai történetírása alaposan feltárta már azt a hátteret, amely ezt az aktivitást okozta.⁴¹ A nyugatra eső uradalmak területén Csurgó volt a második legnagyobb település, nem véletlen, hogy ott is erős politikai mozgások jöttek létre, amely egy mezőgazdasági ipari üzem (lengyár) államosításától különböző pártok megalakulásáig terjedtek.⁴² Az egyértelműnek tűnik, hogy a földesurak is érzékelték a változások szükségességét, s megpróbáltak a szegényparasztság számára a földet biztosítani, a korábbi parcellázás gyakorlatát folytatva. Így például a berzencei uradalomban Festetics herceg a Tanácsköztársaság után tizenkét községben indította el azt a parcellázást, amit már a háború vége felé eltervezett, ám a Kommün létrejötte azt megakadályozta. A földesúr alacsonyan, 20-40 K között állapította meg a holdankénti bérösszeget, aminek az volt a háttérgondolata, hogy még a kezdő gazdák is boldoguljanak a földjeiken. Mivel nagyszámú birtokosról volt szó, arra ösztönözték a helyieket, hogy a községi elöljáróságok bevonásával alakítsanak ki helyi intéző bizottságokat, akik koordinálják a folyamatot, s ezzel egyfajta igazságosabb, demokratikusabb földhöz jutás alakuljon ki. Ennek megfelelően az uradalom által átadott földekből kaphattak a hadirokkantak, hadiözvegyek, árvák, s mások is. A bérbe adott földek 1-8 hold közöttiek voltak, a községek területén 100-1000 hold felosztására került sor. A tizenkét község esetében az uradalom 5600 holdat adott át a parasztságnak.⁴³

2.3. A szerb megszállás gazdasági következményei

A Dráva menti uradalmakat érő harmadik nagy hatás a szerb megszállás majdnem három éve volt. A már említett belgrádi katonai konvencióban jelölte ki az Antant Magyarországgal szembeni demarkációs vonalat: a megállapodás értelmében az ország déli területei szerb katonai megszállás alá kerültek.⁴⁴ A szerb csapatok megérkezése merev határt húzott a történeti

Magyarország belső területei felé; a szerbek minden eszközzel igyekeztek a térség gazdasági többleteit a déli területek felé fordítani. Úgy tekintettek a megszállt területre, mint amely természetesen az övék, s a Monarchia által megtámadott és lerombolt Szerbia anyagi zálogát látták benne, javítva a délszláv lakosság és hadsereg ellátását.⁴⁵

Mozgalmas három évet jelentett a térségben a szerb csapatok jelenléte, amely már jövetelekor és később is terrorisztikus tevékenységet folytatott, főleg a hadsereg mögött szerveződő paramilitáris csapatok raboltak és gyilkoltak sokat: gazdagokat és a szegényeket egyaránt nem kíméltek. Ennek egyik leghíresebb esete 1919. november 10-én történt, amikor kb. 15 szerb martalóc megrohanta Drávatamásiban a középbirtokos Thassy Jenő kúriáját; a 33 éves, hadifogságból nemrég hazatért tulajdonost és négyéves gyermekét agyonlőtték, várandós feleségét súlyosan megsebesítették, a házát kirabolták.⁴⁶ A Thassy uradalom nagyobb része a szlavóniai oldalon feküdt, s mivel a birtokos meghalt, az életben maradt özvegynek kevés esélye maradt az elvett földek megtartására, a majorság működésének fenntartására. Thassy Jenő, az életben maradt fiú visszaemlékezése és a gazdacímtári adatok szerint a hajdan virágzó uradalomból csak 315 hold maradt meg.

A megszálló csapatok igen ötletesek voltak a dél-dunántúli uradalmak kifosztását illetően. Alapvetően a nagyobb uradalmakat, s nem a községeket fosztogatták. Az egyik, legtöbbször használt módszer a sequestrum volt, amikor is a zárlat alatt korlátozódott a tulajdonos működése, s lehetősége nyílt az idegen hatóságoknak bármilyen termékkészlet, ipari nyersanyag, állatállomány, gépek stb. elsajátítására. Az elvitt termékekért járt egy mesterségesen megállapított összeg, ám ennek kiutalása esetlegesen történt; Laky Dezső munkájából nagyjából azt tudjuk, hogy kb. a felét kifizették jugoszláv dinárban, másik felére pedig bont adtak, amivel viszont a későbbiekben semmit nem lehetett kezdeni.⁴⁷

Az összes kárt figyelembe véve „előkelő helyen” szerepel a listán az Andrássyak szigetvári, a Biedermannok szentegáti és mozgói, Monetnuovo herceg németbólyi, a Grosz család üszögi uradalma is. Hogy az egyes uradalmakból mit vittek el, abban nagy a változatosság, de persze alapvetően az határozta meg, hogy mire specializálódott az agrárnagyüzem. Frigyes főherceg bellyei uradalmából például 1 millió l tejet és 49 q tejterméket; 22.000 q száraz takarmányt, 4133 q zöldtakarmányt vittek el. A Hazai Fatermelő Rt. beremendi üzeme 3046 m³, a vajszlói uradalom 2500 m³ fát adott le. Igen megcsappant a mezőgazdasági gépállomány a déli uradalmakban. Hatalmas károk jelentkeztek az állatállomány terén is. Itt is a bellyei óriásuradalom járt legrosszabbul: a szerbek 3385 szarvasmarhát, 383 lovat,

1711 sertést, 1219 birkát vittek el. A somogytarnócai nagybirtokot 161 szarvasmarhával, 68 lóval, 195 sertéssel és 499 birkával rövidítették meg.⁴⁸ A siklósi uradalmat is kifosztották, a várat lefoglalták, ahol a tulajdonos Benyovszky grófnak két szobát biztosítottak lakhatásra.⁴⁹

A kifosztást nem kerülhették el az egyházi uradalmak sem, ennek egyik esete a pécsi püspöki birtok volt. 1919. május 12-én a Dárdán állomásozó Sipanac ezredes a Pécsi Püspökség rácbólyi és idahófi gazdaságát zárgondnokság alá helyezte azzal az indoklással, hogy az a magyar állam tulajdonában lévő Agrárbank földje. Láthattuk korábban, hogy már régen nem így volt, de ez a szerbeket nem befolyásolta. Zichy püspök törekedett a zárlat feloldására, még a Vatikánt is bevonta, de nem sok eredménnyel. A szerbek mindig úgy tekintettek a püspökség tulajdonára, ahogy az számukra jó volt. Ha kellett, egyházi tulajdonnak vették, s akkor rendkívüli adókat vetettek ki rá, de ha kellett, akkor agrárbanki tulajdonnak gondolták, s a zárlat alatt elhordtak mindent.⁵⁰ A 3400 holdas gazdaságból minden szarvasmarhát elhajtottak, így a szerbek távozása után vásárolt üszőkkel kezdték meg az üzemi rekonstrukciót.⁵¹ Hosszan lehetne még sorolni az adatokat, de úgy véljük, a fent említett esetek is világosan mutatják, hogy a megszállás 33 hónapja igen nagy nehézséget okozott a térségben lévő üzemeknek. Különösen rossz volt, hogy hosszú távú agrárfejlesztési folyamatokat vágott félbe a szerb megszállás. Érdeemes arra gondolni, hogy üzemterv szerint kezelt tölgy vagy bükkerdő esetében a vágásérettség 60-120 év, a megszállás viszont ilyen tényezőkre nem volt figyelemmel. Ugyanez érvényes az állattenyésztésre is, ahol hosszú távú elképzeléseket vert keresztbe a hatalom azzal, hogy a minőségi tenyészanyagot elvitte, a megmaradt állományt a takarmányhiány le kellett vágni stb.

Nagy károk érték az uradalmak ipari kapacitásait is. A dualizmus korában a térségben lévő nagybirtokokon egyre nagyobb és szélesebb mezőgazdasági ipar épült ki. Ezek közül kiemelkednek a szeszgyárak. A legjelentősebb a Kremzír-gyár volt a Barcstól keletre lévő Pálfalun (Belcsa-pusztán), amely saját iparvasúttal rendelkezett, és Somogy megye legnagyobb ilyen jellegű üzeme volt. Jellemző a méretekre, hogy Kremzír az 1890-es években évi 180.000 Ft adót fizetett, egymaga annyit, mint a megye összes egyenesadójának 1/11 része.⁵² Kremzír Mór kastélya közvetlenül a gyár mellett állt. Az üzemet a szerbek kifosztották, nyersanyagkészleteit és késztermékét elszállították, a gépek nagy részét leszerelték és elvitték, s ezzel hosszú távra is erősen korlátozták a nagyüzem működését.⁵³ A vállalkozás a szerbek távozása után regenerálódott, s az 1920-as évek közepe felé már újra meghatározó üzemét jelentette a

hazai szesziparnak. Nem volt sokkal jobb helyzetben Erdődy gróf kastélyosdombói szeszgyára sem, amit szintén kifosztottak.

Frigyes főherceg uradalmában is megsínylette az ipar a szerbek jelenlétét. A bellyei uradalom területén a legnagyobb ipari üzem a Pélmonostoron felépített Baranyavári Cukorgyár volt, amit 1911-ben adtak át. A háború előtt Baranya megyében az élelmezési iparban ez volt a legtöbb munkást foglalkoztató vállalat, mintegy 400-an dolgoztak a gyárban.⁵⁴ A gyár az uradalom által termelt cukorrépát dolgozta föl. A megszállók az uradalomból 141.000 q cukorrépát vittek el.⁵⁵ De problémákkal küszködött az uradalom területén a vaj és casein előállításal foglalkozó „Főhercegi központi tejcsarnok Pélmonostor” cég, az albertfalvai kendergyár és más ipari vállalkozások is. Hogy milyen mérvű volt az uradalmi ipari termelés visszaesése, arra jó példa, hogy a Baranyavári cukorgyár a szerb megszállás előtt évi 1800 vagon cukrot termelt, 1919-20-ban már csak évi 40, 1920-21-ben pedig 140 vagon. A pélmonostori Tejcsarnok vállalat a megszállás előtt 800-1200 kg vaját állított elő, de 1921 tavaszán már csak napi 30 kg-ot.⁵⁶

3. Uradalmi működési nehézségek Trianon után

Elvileg gondolhatnánk, hogy a trianoni kényszerbéke aláírása, az új határok kijelölése, majd a szerbek kivonulása után a megmaradt Magyarország uradalmainak könnyebb korszaka kezdődött. Ez azonban csak részigazság lenne, mivel nagyon sok nehézséggel kellett megküzdeni. Az egyik nagy probléma a Dráván túli területek maradványainak az értékesítése volt, amit a legtöbb esetben csak jó néhány évvel később, sokszor mélyen áron alul lehetett csak megoldani. Ilyen volt például a ludbregi uradalom esete. 1925 után Batthyány hercegnek lehetősége nyílt a délszláv királyságban maradt földjeinek értékesítésére. A herceg töredékeiben fennmaradt naplójából az derül ki, hogy végül is tulajdonjogilag sikerült az uradalom maradvékát megtartani, ám olyan helyzetet teremtettek, hogy a magyar birtokos azt kénytelen legyen eladni. Éveken keresztül tartott a huzavona, míg végül is az évtized vége felé egy horvát báró, Amon Rukavina megvette.⁵⁷

A trianoni döntés a vizsgált uradalmak esetében a legnagyobb változást a Drávaszög elcsatolásával okozta. Nem volt egyszerű a két ország között az új határ kijelölése, a folyamat több szakaszban mintegy négy éven keresztül tartott, ráadásul a Dráva folyása miatt is korrekciókra volt szükség.⁵⁸ Somogy megye remélhette, hogy nem csatolnak el tőle területet, de végül is nem így történt. A határmegállapító tárgyalások következ-

tében 900 holddal csökkent a megye területe: a Drávatamásihoz tartozó, a Dráva közepén fekvő 200 holdas Zátony pusztja, valamint a Dráván túli, Felsőszentmártonhoz tartozó, addig a Vaskaszentmártoni Apátság birtokában lévő 700 hold föld veszett el.⁵⁹ A nagyobb károk persze Baranya megyét érték. A megyére vonatkozóan a Dráva folyása mentén Matty falutól kezdve már nem a folyó adta a határvonalat, hanem azt a szárazföldön jelölték ki. A délszláv királysághoz került baranyai háromszög területe 1143,7 km² volt.⁶⁰ Az elvett terület a történeti Baranya megye több mint egyötödét jelentette. Ezen a területen feküdt a két korábbi órásuradalom: Bellye, és az eddigre már szétbontott Dárda

A 109.000 holdas bellyei uradalomból 21.517 hold maradt Kis-Magyarországon. A megmaradt és újjászervezett birtokot sokáig csak úgy nevezték, hogy Csonka-bellyei uradalom. A korábbi birtokközpont, Főherceglak is a határ túloldalára került. Az elcsatolással cukorgyár, kendergyár, gőzmalmok, hatalmas méretű puszták és erdőségek kerültek a határon túlra. A megmaradt uradalom legnagyobb földje Kölked határában terült el, amely csaknem felét adta a főhercegi birtoknak. Itt maradt ugyanakkor a vadászterületek néhány szép része, így például Karapancsa, a két kifosztott kastéllyal együtt. Az uradalmi jószágigazgatóságot a Főherceglaktól északra lévő, de már itteni Sátorhelyre helyezték át. Az 1920-as évek közepétől a forrásokban már csak egyszerűen Sátorhelyi uradalomnak nevezték.⁶¹

A minden állatától és gépétől megfosztott maradék nagybirtokon 1921 után megpróbálták gyors rekonstrukciót végrehajtani. A főherceg sok évre lemondott az uradalmi termelés nyereségéről, amit visszaforgattak a gazdaság fejlesztésébe. Az 1920-as évek közepén a birtokot meglátogató szakértő bizottság is azt láthatta, hogy eltűntették a korábbi fosztogatás nyomait. A mintaszerűen kezelt, alapvetően belterjes gazdaságban több ezer darabos tehénállomány (pirostarka és magyar fajta), szilaj gulya, ménes, yorkshire-i és mangalica sertésenyészet, cigája juhállomány volt a gépesített gabona és takarmánytermelés mellett, nem is beszélve a minőségi szőlő- és borteherméről, amihez a főherceg Villányban vett szőlőt.⁶²

A trianoni határon belül maradt nagybirtokoknak voltak más nehézségei is. Az 1920-as évek elején két olyan törvény is megszületett, amelyek a birtokok méretét és az üzemi működést is alapvetően érintette. Az egyik a Nagyatádi-féle földreform (1920. XXXVI. tc.) volt, amely alapján Magyarországon 411.000 igénylőnek mintegy 700.000 hold mezőgazdasági terület jutott, amelyből átlagban alig több mint másfél holdat kapott egy parasztcsalád.⁶³ Ehhez szorosan kapcsolódott a stabilizációs célból meghirdetett 1921. XLV. tc, vagyis a vagyonváltság-törvény. A törvény pontosan meghatározta,

hogy a birtokosoknak mennyit kell fizetni, de lehetővé tette számukra, hogy természetben, vagyis földben tudják le kötelezettségüket. Érdekes ugyanakkor, hogy a földreformot mindenhol végrehajtották, azokon a dél-dunántúli területeken is, amelyeket nem érintett a szerb megszállás, illetve némi késéssel azokon is, ahonnan csak 1921 augusztusában vonultak ki a szerbek. Ez azt jelentette, hogy számos Dráva menti magyar nagybirtok volt, amelynek nagy része a délszláv királysághoz került, ráadásul az itthon maradt birtokok egy részét ki kellett osztani az igénylők között.

Minél nagyobb volt az uradalom, annál több földjét veszítette el, így például a nagykanizsai uradalom földjeinek 19%-át kellett felajánlani. Az uradalmi vezetés arra törekedett, hogy a földesúri szempontokat figyelembe véve minimális veszteséggel élje túl a vagyonváltságot. Az uradalom területe a törvény előtt 9701 hold volt, amiből 6396 hold állt mezőgazdasági művelés alatt, míg 3304 holdat tett ki az erdő.⁶⁴ Az uradalmi vezetés megpróbálta megmenteni a város határában fekvő legjobb földeket, vagyis a 780 holdas sánc-újmajori gazdaságot, s helyette a régi Kanizsa-majori gazdaságból javasoltak földet leadni. Persze nemcsak Nagykanizsán, hanem az uradalom más településein is csökkent a földesúri föld mérete. Leadni csak mezőgazdasági termelési területet lehetett. Mindennek eredményeképpen az uradalom területe a korábbi 9701 holdról 7866 holdra csökkent; az uradalmi földekből 1875 holdat adtak le, amiből Kanizsára 684 hold jutott. A herceg kezében 4559 hold mezőgazdasági termőterület és 3281 hold erdő maradt.⁶⁵ A kiosztott földek általában 1200 négyszögöl szántóból és ugyanannyi rétből álltak, vagyis mintegy 1,5 hold területűek voltak.⁶⁶ 1929-ben az OFB 69 embert megfosztott a kapott földjétől, mivel nem fizették meg az uradalomnak a megváltási összeget.⁶⁷ A földosztás Nagykanizsán végül is 1932-ig tartott. A végeredmény Hordóssy OFB-bíró megállapítása szerint 120 házhely és mintegy 800 parcella kiosztása volt.⁶⁸ A földek kiosztásánál elsődlegesen a hadiözvegyeket, a hadiárvak, a hadirokkantakat, a kis- és törpebirtokosokat, a földnélküli munkásokat, az iparosokat és a „vitéségi érdemeket” szerzeteket vették előre.⁶⁹

A területi elcsatolásoktól nem érintett Somogy megyében is a vagyonváltság volt a legnagyobb probléma, hiszen akár földben, akár búzában rótták le kötelezettségét a birtokos, az mindenképpen komoly érvágás volt. Somogyban 57 darab 1000 holdon felüli nagybirtok esetében 195.940 holdnyi földet kellett leadni, avagy ennek fejében a kataszteri tiszta jövedelem alapján búzában számított mennyiséget leadózni.⁷⁰ Volt, ahol hamar végbement a földleadás: Széchenyi Géza gróf erdőcsokonyai uradalmában már 1922-ben megtörtént a 923 hold föld átadása.⁷¹ A mellette lévő, szintén Széchenyi

tulajdonban lévő somogytarnócai uradalom vagyonváltság alá került földjeiből többet a szomszédos településekhez csatoltak, ugyanakkor az ún. eszmei községben több más község lakói is kaptak telkeket.⁷² A lakócsai uradalomban 1922-ben az ítélet szerint az Apátságnak csere útján kellett biztosítani a 41 darab 600 négyszögöles házhelyet, amit az uradalom határában a tótújfalusi földművesektől vett igénybe – azok ellenkezése ellenére.⁷³ Ez esetben a megváltási árat az Apátságnak kellett fizetnie.

Baranya megyében is végrehajtották a vagyonváltsággal kapcsolatos földleadásokat. Kétségtelen ugyanakkor, hogy itt meglehetősen lassan haladt előre a földreform végrehajtása; 1925-ben a megye 324 településéből még csak 137 faluban kaptak földet az érdekeltek. Ugyanakkor a megyében volt 33 olyan falu is, ahol egyáltalán nem volt földigénylő vagy nem volt kiosztandó terület.⁷⁴ A folyamat, ha lassan is, de haladt: két évvel később, 1927 elején már 239 községben osztottak földet.⁷⁵ Ismert, hogy a földreform végrehajtása nagyon sok visszassággal járt szerte az országban, előfordult, hogy olyanoktól vettek el földet, akiktől nem kellett volna; ugyanakkor nagy uradalmak esetében minimális földelvétel történt csak.⁷⁶ Bőven kerültek földek a Dráva menti uradalmak területéből a vitézi rendhez is, ami lehetett önkéntes felajánlás, avagy az OFB által juttatott föld. Frigyes főherceg például a sátorhelyi uradalmának területéből 150 holdat adományozott vitézi telkek létrehozására, amit 1924-ben nagy ünnepség keretében személyesen Horthy Miklós kormányzó adott át.⁷⁷

4. Összegzés

Látható az eddigiekből, hogy a Dráva menti nagybirtokokat igen szelektíven érintették azok a változások, amelyek a háború alatt és után bekövetkeztek. A délszlávok által elfoglalt területeken a földek magántulajdona is sérült, hiszen egy részük állami tulajdonba került, másik részüket kiosztották a telepítettek között, s az esetleg a megmaradt területeket el lehetett adni. Hatalmas vagyonvesztésekről van szó. A szlavóniai térségben Frigyes herceg 88.000, a Gutmannok 69.000, a Jankovichok és a Majláthok 37.000-37.000, a hg. Batthyányak 7000 holdat veszítettek el; a Muraközben Festetics Jenőnek 30.000 holdja került a délszlávokhoz, s akkor a kisebb tételeket még nem is említettük.⁷⁸ A szerbek által csaknem három évig megszállva tartott területeken a tudatos kifosztás miatt jelentkeztek óriási károk. Korabeli hazai sajtócikkekből és egyéb beszámolókból ugyanakkor az is biztos, hogy a délszlávok által megszerzett gazdaságok működtetése nehéz-

kes volt, a korábbi minőségi gazdálkodást folytató agrárüzemek pár év alatt teljesen leromlottak. Tény ugyanakkor, hogy a magyar nagybirtokosok Dráván túli földjeire nagyszámú szláv lakost telepítettek le, mintegy negyed millió délszláv lakos földigényét biztosítva.

Az itt maradt, sokszor megcsonkított uradalmak gazdálkodása Trianon után megnehezült. Az uradalmakat sújtotta az itthoni földreform és vagyonsváltás, ugyanakkor a helyreállításhoz és fejlesztéshez szükséges szabad források alig álltak rendelkezésre az 1920-as évek eleji bizonytalan pénzügyi helyzetben. A földek elvesztése számos tulajdonos egyéni vagy családi tragédiáját okozta. Állami segítségre a tulajdonosok nem számíthattak. Az uradalmak számára a régi piacok nagy része elveszett. Különösen nagy volt a Dráva menti kiváló minőségű erdők elvesztéséből fakadó veszteség. A közlekedési vonalakat az új határok sokszor elvágták. Jól mutatja ezt, hogy 1914 előtt a Dráván Gyékényes és Eszék között öt jelentős forgalmat lebonyolító vasúti híd működött, de a Trianon után megváltozott államban ezeknek a kihasználhatósága nagyon lecsökkent, a határon átvelő kereskedelem teljesen leépült, s a drávai híddal rendelkező települések közül több vasúti végponttá vált.⁷⁹ Javíthatott volna az uradalmak helyzetén a belső kereslet erősödése, de más idők jártak: a gabonaárak tartósan alacsonyak maradtak. E folyamatok eredményeképpen nem véletlen, hogy az 1920-as években a gazdasági rekonstrukció, az újrakezdés a Dráva menti agrárnagyüzemek esetében a legtöbb esetben sokáig elhúzódott.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Lásd: Albrecht főherceg (1883); Várady Ferencz (1896): 523–528.; Zóka Péter (2013): 337–362.; MNL BML IV. 438. Erdőgazdasági üzemtervek. Bellyei uradalom. Bellyei és Dályoki Erdőgondnokság.
- 2 Meyer, Stefan (2005): 157. old.
- 3 Kaposi Zoltán (2019/b): 249–276. old.
- 4 Kaposi Zoltán (2012): 191–208. old.
- 5 A Somssich-birtokokra: Kaposi Zoltán (2019/a): 139–159. old.
- 6 Ujváry Imre (1914): 334.; ill. Reiszig Ede (1914): 89–90. old.
- 7 Sneff Zsuzsanna (2020)
- 8 Várady Ferenc (1896): 536–538. old.
- 9 Czeininger Tamás (2001): 23. old
- 10 Széchényi Viktor (1933); Kaposi Zoltán (2001): 239–261.; Ujváry Imre (1914): 326. old, 341. old.
- 11 AKremzír családhoz lásd: Horogszegi Tamás (2015): 9–20.; AGutmannokhoz: Volner, Hrvoje (2020): 93–107.; Kerecsényi Edit (1979): 147–167. old.
- 12 Képviselőházi irományok. 1869. XVI. kötet. 1441. szám. 179. old.
- 13 Szabó Máté (2019): 147–157.; MNL BML XI. 605. 1815–1891. old.
- 14 Kopasz Gábor (1973–74): 298.; H. Pálffy Ilona (1933): 982. old.
- 15 Dóka Klára (1994–1995): 66. Táblázat alapján számolva.
- 16 A szabályozáshoz lásd: Németh József (1929): 224–249.; Kovács Attila (2004): 5–29. old.
- 17 Lásd: Békássy Jenő (1930): 61–75. old.
- 18 Kaposi Zoltán (2013): 145–166. old.
- 19 Az eset részletes leírása: Zala, 1903. június 25.
- 20 BLA. AB. HAK. Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1919. július 8.
- 21 A tanulmányban a korabeli szóhasználatnak megfelelően a szerb-horvát-szlovén állam lakosságát az egyszerűség miatt néha jugoszlávnak nevezzük, bár Jugoszlávia csak 1929-ben jött létre.
- 22 Pécsi Lapok, 1922. március 25. old.
- 23 Gazdacímtár (1925): adatai alapján
- 24 Scitaroci, Mladen i Bojana (1998)
- 25 Köztelek, 1924. október 26. old.
- 26 Scitaroci, Mladen i Bojana (1998) alapján.
- 27 Thassy Jenő (1996): 12–13. old.

- 28 Az Erdődy-birtokhoz lásd: Scitaroci, Mladen Oban: é.n.
- 29 Kerecsényi Edit (1979): 158.
- 30 A Fakereskedelem, 1918. március 20.
- 31 Nagy magyar compass (1925): II. 1690.
- 32 Pécsi Lapok, 1922. november 24.
- 33 Kerecsényi Edit (1979): 158. old.
- 34 Az említett esetekhez lásd: Mészáros Károly (1961): 453–454.
- 35 Zala, 1919. március 6.
- 36 Zala, 1919. március 13.
- 37 Zala-Népakarat, 1919. április 10.
- 38 Kaposi Zoltán (2014): 128.
- 39 Zala-Népakarat, 1919. április 9.
- 40 BLA. AB: HAK Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–1821. 1919. július 8.
- 41 Lásd például: Kanyar József (1980)
- 42 Lásd: A Tanácsköztársaság somogyban (1969) adatait.
- 43 Köztelek, 1920. május 29.
- 44 Csüllög Gábor – Gulyás László – Suba János (2020): 116–117. Lásd még Gulyás László (2019): A belgrádi katonai konvenció és a Délvidék szerb megszállása. In: Gulyás László (szerk.): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. 55-72. old.
- 45 A kérdéshez átfogóan lásd: Kaposi Zoltán (2011): 40–51.
- 46 Dunántúl, 1919. november 11.; Thassy Jenő (1996): 7. old.
- 47 Lásd: Laky Dezső (1923) elemzését.
- 48 Laky Dezső (1923): 429–437. old.
- 49 Bálint Ferenc (1928): 62. old.
- 50 Horváth István (2007): 106–107. old
- 51 Lásd: Dunántúl, 1926. június 24.
- 52 T. Mérey Klára (1973): 56. old.
- 53 Kéri Nagy Béla (1996): 10. old.
- 54 T. Mérey Klára (1999): 26. old.
- 55 Laky Dezső (1923): 434. old.
- 56 Az adatokhoz lásd: Dunántúl, 1922. március 12.
- 57 Lásd: Kaposi Zoltán (2013): 145–166. old.
- 58 A határokhoz: Bösz Attila (é.n.)
- 59 Új-Somogy, 1923. március 11.

- 60 Csüllög Gábor – Gulyás László – Suba János (2020): 213.
- 61 Lásd például: Dunántúl, 1925. június 24.
- 62 Dunántúl, 1925. június 24.; illetve lásd még: Kiss Elemér (1935): 11. old.
- 63 Gyáni Gábor (1998): 271–272. old.
- 64 MNL OL. P 1322. Fasc. 100. No. 46.
- 65 MNL VaML VII. 1. 68. kötet, No. 46.
- 66 Az első 436 embernek 1923-ig kiosztott földek mérete. Névsoruk: Zalai Közlöny, 1923. július 7.
- 67 Zalai Közlöny, 1929. január 16.
- 68 Zalai Közlöny, 1932. július 29.
- 69 Ugyanott.
- 70 A táblázatot lásd: Új-Somogy, 1922. szeptember 17.
- 71 Szózat, 1922. november 19.
- 72 Benisch Arthur (1940): 1. 34. old.
- 73 Az esetet említi: Kanyar József (1980): 86–88. old.
- 74 Dunántúl, 1925. november 28.; Pécsi Napló, 1925. december 3.
- 75 Lásd az alispán jelentését: Dunántúl, 1927. március 11.
- 76 Egy ilyen eset: Világ, 1925. október 1.
- 77 Dunántúl, 1924. május 25.
- 78 A pontos méretek megítélésére nincs forrásunk. Egy lehetséges adatsor: Csuka János (1940)
- 79 Bencs János (2016): 73. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- A Tanácsköztársaság Somogyban (1969). Kaposvár.
- Bálint Ferenc (1928): Siklós monográfiája. Siklós
- Békássy Jenő (1930): Zala vármegye feltámadása Trianon után. Budapest
- Bencs János (2016): „Merre a Dráva vize öntözi Pannoniát”. Drávaszabolcs nyolc évszázada. Pécs
- Benisch Arthur (1940): Az eszmei (uradalmi) községek alkonya. Közigazgatástudomány 3. évf. (1940) 1.
- Bósz Attila (é.n.): „A területén sehol sem húzhatók természetes határok...” (Gr. Apponyi Albert) https://mnl.gov.hu/mnl/baml/hirek/teruleten_sehol_sem_huzhatok_termeszetes_hatarok/gr_apponyi_albert (Letöltés ideje: 2020. július 8.)
- Csuka János (1940): Akiktől elvették a földet és akiknek odaadták. Kalangya, 1940 (9. évf.) 7–8–9. szám.
- Csüllög Gábor – Gulyás László – Suba János (2020): Térképek a trianoni békediktátum történetéhez. In: A trianoni békediktátum története hét kötetben IV. kötet. (Főszerk.: Gulyás László). Szeged
- Czeiningger Tamás (2001): Gróf Benyovszky Móric főispán. Abaliget
- Dóka Klára (1994-1995): Egyházi nagybirtok a Hegyháton. Baranya VI–VII. évf. (1994–1995)
- Gulyás László (2019): A belgrádi katonai konvenció és a Délvidék szerb megszállása. In: Gulyás László (szerk.): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. 55-72. old.
- Gyáni Gábor (1998): Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest
- Horogszegi Tamás (2015): A barcsi Kremzír-palota építéstörténeti kutatási eredményeinek összefoglalása. Műemlékvédelem, LIX. évf. (2015) 1. 9–20. old.
- H. Pálffy Ilona (1933): Baranyamegye 100 holdnál nagyobb birtokai és birtokosai a XVIII. századtól napjainkig. Magyar Statisztikai Szemle XI. évf. (1933) 12. szám.
- Horváth István (2007): A rácbólyi és az idamajori püspöki birtok megpróbáltatásai a szerb megszállás idején. In: Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére (Szerk.: Horváth István – Kikindai András) Pécs
- Kanyar József (1980): Somogy megye agrártársadalmi az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949). Budapest
- Kaposi Zoltán (2001): A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. Agrártörténelmi Szemle 43. évf. (2001) 1–2. 239–260. old.

- Kaposi Zoltán (2011): Pécs gazdasági helyzete a szerb megszállás idején (1918–1921) Közép-Európai Közlemények, 4. évf. (2011) 2. 40–51. old
- Kaposi Zoltán (2012): A herceg Batthyány-Stratmann hitbizomány gazdasági változásai a 20. század első felében. Közép-Európai Közlemények 5. évf. (2012) No. 18–19. 3–4 191–208. old.
- Kaposi Zoltán (2013): A ludbregi uradalom területi és gazdasági változásai (1746–1918). In: Élet a birtokon. (Szerk.: Szirácsik Éva). Discussiones Neogradiensis 13. Salgótarján, 2013. 145–166.
- Kaposi Zoltán (2013): A nagybirtok és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon. In: Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben (Szerk.: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József). Pécs-Budapest. 264–284. old.
- Kaposi Zoltán (2014): Nagykanizsa gazdasági fejlődése 1850–1945. In: Nagykanizsa. Városi monográfia III. 1850–1945. (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa. 99–249.
- Kaposi Zoltán (2019/a). Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században. Budapest. 139–159. old.
- Kaposi Zoltán (2019/b): Evangélikus földesurak gazdasági és társadalmi jelentősége Dél-Dunántúlon a 19. században. In: A reformáció a Dél-Dunántúlon (Szerk.: Borsy Judit). Pécs – Kaposvár – Szekszárd. 249–276. old.
- Kerecsényi Edit (1979): A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1979. (Szerk.: Simonffy Emil). Zalaegerszeg. 147–167. old.
- Kéri Nagy Béla (1996). Barcs Antant megszállása és felszabadulása, 1918–1921. Dráva-menti füzetek 3. Barcs
- Kopasz Gábor (1973–74): A pécsváradi közalapítvány jószágkormányzóság és levéltára. Levéltári közlemények 44–45. (1973–74).
- Kovács Attila (2004): Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között. Korall 18. (2004) 5–29. old.
- Laky Dezső (1923): Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai. Budapest
- Meyer, Stefan (2005): Georg Wilhelm Fürst zu Schaumburg-Lippe. Absolutischer Monarch und Grossunternehmer an der Schwelle zum Industriezeitalter. Hannover
- Mészáros Károly (1961): Az 1919 tavaszi parasztmozgalmak. Történelmi Szemle 4. évf. (1961) 4. 453–454. old.
- Németh József (1929): A balkáni államok mezőgazdasági és birtoklási és termelési viszonyai. Közgazdasági Szemle LIII. évf. (1929) 53. 224–249. old.

- Reiszig Ede (1914): Somogy vármegye községei. In: Magyarország vármegyéi és városai. Somogy (Szerk.: Csánki Dezső). Budapest
- Scitaroci, Mladen i Bojana (1998): Kastélyok és történelmi kertek Szlavóniában Zágrábtól Újlakig. Zágráb
- Scitaroci, Mladen Oban (é.n.): Kastélyok és történelmi kertek a horvátországi Zagorjében. In: <https://web.archive.org/web/20140606235312/http://jupiter.elte.hu/aacikkek/356zagoje.htm>
- Sneff Zsuzsanna (2020): A „gyermekek kastélya” A bakócai Majláth-kastély története. https://mnl.gov.hu/mnl/baml/hirek/a_gyermekek_kastelya_a_bakocai_majlath_kastely_tortenete Letöltés ideje: 2020. július 13.
- Szabó Máté (2019): Az 1879. évi erdőtvény hatása a Dráva menti uradalmi erdőgazdálkodás és faipar fejlődésére. Agrártörténeti Szemle 50. évf. (2019) 1–4. 147–157. old.
- Széchenyi Viktor (1933): Töredékek a sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi nemzetiség történelméből. Székesfehérvár
- Thassy Jenő (1996): Veszélyes vidék. Budapest
- T. Mérey Klára (1973): A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében a dualizmus korában. In: A munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogy megyében 1870–1918. (Szerk.: Suri Károly). Kaposvár
- T. Mérey Klára (1999): Baranya megye ipara (1850–1914). In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. (Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső). Pécs
- Ujváry Imre (1914): Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdőszet. In: Magyarország vármegyéi és városai 14. Somogy (Szerk.: Csánki Dezső). Budapest
- Várady Ferencz (1896): Baranya multja és jelenje I-II. Pécs
- Volner, Hrvoje (2020): Industrial Colony of Belisce: Factory Facilities, Infrastructure, and Transportation on Gutmanns' Estate. Review of Croatian history 16. (2020) 1. 93–107.
- Zóka Péter (2013): A bellyei uradalom a 19. század végén. In: Uradalmak térben és időben. Baranyai történeti közlemények 5. (Szerk.: Borsy Judit Borbála). Pécs. 337–362. old.

Levéltári források

- BLA. AB. HAK. Nk. = Burgenländisches Landesarchiv (Eisenstadt). Abteilung Batthyány. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21.; Gazdatiszti számadások, 1875–1918.
- MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Z 40. Fasc. 58. No. 1132.; Fasc. 59.

MNL VaML = Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára. VII. Szombathelyi Királyi Törvényszék iratai. d. Hitbizományi iratok. bb. Gróf Batthyány Lajos hitbizományi iratai (1872–1948). 68. kötet

MNL BaML = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára. XI. 605. Lakócsai uradalom. Erdészeti kimutatások, javaslatok 1815–1891.; IV. 438. Erdőgazdasági üzemtervek. Bellyei uradalom. Bellyei és Dályoki Erdőgondnokság.

Képviselőházi irományok (1869): XVI. kötet. 1441. szám. 179. Kimutatása a pécsváradi főtishti kerületben lévő s a vallási alaphoz tartozó jószágok s azok származásának. Elérhetősége: https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KI-1869_16/?query=lak%C3%B3csai%20ap%C3%A1ts%C3%A1g&pg=184&layout=s
Letöltés ideje: 20220. 10. 12.

Statisztikai források, címtárak

Kiss Elemér (szerk.) (1935): Alsódunántúl mezőgazdasága és az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara területéhez tartozó Baranya-, Somogy-, Tolna-, Zala-vármegyék és Pécs th. város mezőgazdasági cím- és névjegyzéke 3. Kaposvár

Gazdacímtár (1911): Rubinek Ernő (szerk.): Magyarországi Gazdacímtár. Budapest

Gazdacímtár (1925): Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Budapest.

Albrecht főherceg (1883): Albrecht főherceg ő fensége bellyei uradalmának leírása. Bécs

Compass (1925): Nagy Magyar Compass 1922–24 az 1925. évre. Budapest, 1925.

Hivatkozott sajtóanyagok

A Fakereskedelem, Dunántúl, Köztelek, Pécsi Lapok, Pécsi Napló, Szózat, Új-Somogy, Világ, Zala, Zalai Közlöny, Zala-Népakarat

NYÁRI Tamás

PhD-hallgató

**Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar,
Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs**

PhD Student

**University of Pécs, Faculty of Business and Economics,
IPDH Program in Regional Development**

email: nyari.tamas@ktk.pte.hu

**A SOMOGY MEGYEI TERMÁLFORRÁSOK
HASZNOSÍTÁSÁNAK KÉRDÉSE (1960-1990)**

**THE ISSUE OF THE UTILIZATION OF THERMAL
RESOURCES IN SOMOGY COUNTY (1960-1990)**

ABSTRACT

In Hungary, more and more economic policy measures have been taken since the 1960s to develop tourism. In some rural areas, this was linked to the increased number of oil drillings at the time, as hot water was found in many cases during the test drillings, on which thermal tourism could later be built. Despite the fact that Somogy county was already a prominent tourist destination through Lake Balaton, until the mid-1970s, 22 springs were found during the test drilling where the temperature of the breaking water exceeded 35°C. Some of these wells were closed, but the issue of their exploitation could not be circumvented, which caused a number of problems due to a lack of material and human resources. At the same time, the Somogy County Council and county organizations of the Hungarian Socialist Workers' Party (MSZMP) took the issue of thermal tourism extremely seriously and developed a concept for their development on two occasions. However, this only applied only to four major spas: Nagyatád, Igal, Csokonyavisonta and Kaposvár. The smaller spas were entrusted to local maintainers.

Kulcsszavak: termálturizmus, tanács, gyógyfürdő, termálvíz

Keywords: thermal tourism, council, thermal water, spa,

1. Bevezetés

A második világháború után Magyarország szovjetizálása gazdasági értelemben az államosításokkal vette kezdetét.¹ Ez természetesen érintette az ország területén működő gyógy- és termálfürdőket is. Somogy megyében ekkor még csak a nagyatádi gyógyfürdő létezett, amely erőteljesen megrongálódott a világháború alatt.² Az első ötéves terv időszakában a nagy nehéz- és hadiipari beruházásokra koncentráló Rákosi-rendszer nem foglalkozott érdemben sem a turizmus, sem a fürdőkultúra ügyével.³ Az államosított fürdők kezelésére vonatkozóan azon túl, hogy működtesék őket, nem létezett semmiféle koncepció, a turizmus pedig kimerült a munkásüdültetésben.

Előrelépés 1955-ben történt, az Országos Idegenforgalmi Tanács felállításával,⁴ a következő évben pedig felértékelték a turizmus szerepét. A forradalom és az azt követő negatív nemzetközi visszhang hatására az ötvenes évek második felére ismét visszaesett a nyugatról érkező turisták száma. Az idegenforgalom fellendítése egyre sürgősebbé vált, mert az ország általános gazdasági mutatói romló tendenciát mutattak.⁵ Az 1961-ben induló második ötéves terv már ismét fontos szerepet szánt a turizmusnak.

Az idegenforgalom fejlesztéséről végül kiadták a 3117/1960 számú minisztertanácsi határozatot.⁶ A fejlesztendő területek közül elsősorban Budapestre és a Balaton partjára koncentráltak, de szó esik benne a gyógyturizmusról is. A szöveg megállapítja, hogy a gyógyfürdők idegenforgalmi fejlesztése csak lassan és vontatottan halad, a néhány felsorolt példa nem tartalmazza a nagyatádi fürdőt.

A megye ugyanakkor nem csak Nagyatád területén rendelkezik termálforrással, ez már a minisztertanácsi határozat idején is ismert volt. Volt egy fürdő Nagyatádtól délre, az akkor még önálló Kivadáron, ahol Somsich gróf alakította ki, romjai ma is megvannak. Még 1943-ban, szénhidrogén kutatás közben fedezték fel Csokonyavisonta, 1947-ben pedig Igal termálvíz forrását. Olaj után kutatva fedezték fel Babócsa (1955), Buzsák-Csisztapusza (1956) és Szulok (1958) termálvizét is.⁷ Az 1957-es párthatározat itt is fellendítette a szénhidrogénkutatást, és sorban fedezték fel a föld alatt rejtőző forrásokat. Az 1970-es évek közepére a megye 15 településén 22 olyan termálkút volt ismert, melynek hőfoka meghaladta a 35°C-t.⁸

A továbbiakban tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a meglevő gyógyfürdő üzemeltetésére és fejlesztésére, továbbá a fellelt termálforrások

hasznosítására milyen koncepciók jöttek létre a megyei pártszervezetekben és a megyei tanácsban. Volt-e bármilyen megyei vagy helyi szintű terv a termálvizek felhasználását illetően?

2. A Somogy megyei termálforrások hasznosításának kérdései – balneológiai vagy mezőgazdasági?

Ahogy a bevezetőben is említettem, a szénhidrogén-kutatások a negyvenes évektől kezdve folyamatosak voltak, és egészen a hetvenes évek közepéig nagy intenzitással folytak. Ezek folyamán kerültek feltárássra az említett termálvízforrások, melyek valójában a ténylegesen feltárt, hasznosítható forrásokat jelentették. Ezeken felül azonban ugyaneddig az időpontig kb. 120 olyan fúrás végeztek, melyek potenciálisan magukban rejtették a felhasználás lehetőségét. A 35°C-nál melegebb vizű, hasznosítható forrás közül hatot zártak le, és 16 üzemelt.⁹ Hasznosításukat számos tényező befolyásolta:¹⁰

- Megbízhatatlan adatszolgáltatás (pl. a 120 fúrás nem megfelelő dokumentálása)
- Forráshiány
- Technikai feltételek hiánya
- Humán erőforrás hiánya
- Koncepció hiánya

Főképp ez utóbbi hiányát kifogásolták, amikor 1957-ben a Somogyi Néplap hasábjain Szegedi Nándor tollából egy terjedelmes cikk jelent meg Nemzeti kincsünk – Hőforrásaink nyomában... címmel. Hajdúszoboszló, Harkány és Hévíz mintájára a Somogy megyei termálfürdők fejlesztését kívánták, hogy a vízkincset mihamarabb fordítsák gyógyászati célokra. A cikk négy fürdő tevékenységét elemezte (Babócsa, Csokonyavisonta, Csisztapuszta és Nagyatád), felszólítva a Megyei Tanácsot, a jobb kihasználásra és a meglevő társadalmi kezdeményezések támogatására: „Nagy társadalmi összefogás kell ahhoz, hogy hőforrásainkat gyógyításra használhassuk. Az állam, sajnos, jelenleg nem tud erre a célra nagyobb összeget fordítani. A lakosságnak, a községeknek, a városoknak kell megtalálni a társadalmi összefogás módját. A Megyei Tanács és az illetékes szervek pedig találjanak módot arra, hogy elhárítsák azokat az akadályokat, amelyek a falvak népének összefogását gátolják.”¹¹

Bár az MSZMP megyei szervezetei ebben az időszakban nem tárgyalták a források ügyét, az említett fürdők felújítási és korszerűsítési tervei lassan

elkészültek. Új fürdők építésébe is kezdtek, 1961-ben Kaposvárott,¹² 1962-ban pedig Igalon, ahol kinyitották a felfedezés után eldugaszolt kutat.¹³

A megyei tanács végrehajtó bizottsága 1965-ben tárgyalta először komolyabban a termálforrások ügyét.¹⁴ Több határozatot hoztak ennek kapcsán. Elhatározták Csokonyavisonta, Igal, Nagyatád és Kaposvár fürdőinek fejlesztését, ugyanakkor a csisztapusztait nem tartották célszerűnek. Egy másik fontos határozat egy fürdőhasznosítási társulat létrehozásáról szólt, melynek feladata a gyógyfürdők társadalmi támogatásának megszervezése volt. Ez annál is inkább fontosnak tekinthető, mivel a vizek gyógyító hatása ellenére egyik létesítmény sem kapta meg a gyógyfürdő rangot. A másik határozat a termálvizek mezőgazdasági hasznosításáról szól, és elrendelték annak vizsgálatát, hogy ez miképpen valósítható meg.

A felhasználás a továbbiakban is elsődlegesen az idegenforgalomba történt. Ez is lassan, vontatottan haladt. 1966-ban döntöttek csak Igal téliesítéséről és Csokonyavisonta útbekötéséről.¹⁵

1970-től kezdve került a tanács látószögébe ismét a csisztapusztai forrás, amelynek fejlesztésére tervek születtek. Ugyanekkor határozták el a szomszédos Táskai község termálforrásán alapuló fürdő létesítését is, amely azonban a mai napig nem történt meg.¹⁶

1974-ben a megyei tanács végrehajtó bizottsága egy közép-és hosszútávú koncepciót fogadott el a megyefürdőfejlesztéséről.¹⁷

- Infrastrukturális elmaradottság felszámolása,
- Higiéniai feltételek javítása vagy megteremtése (!),
- Sürgős javítások
- Felújítás, korszerűsítés – pl. Igal fejlesztése.

Ekkor a következő helyeken működött fürdő: Kaposvár, Nagyatád, Barcs, Igal, Csokonyavisonta, Nagybalod, Csurgó, Babócsa, Kálmán- csa, Szulok és Csisztapuszta. A melegvizes fürdők éves forgalma elérte a 600.000 főt. A három legnagyobb fürdőt, Csokonyavisontát, Igalt és Kaposvárt a következő évben vállalati kezelésbe adták. Ezzel a lépéssel a megye a tökehiányból eredő nehézségeket próbálta orvosolni, a feladat vállalatokra hárításával.¹⁸

1974-ben ismét szóba került a termálvizek más irányú hasznosítása. A községi tanácsok és a hozzájuk kötődő termelőszövetkezetek átszervezése, vagyis nagyobb egységekbe történő összevonása tökéreesebb mezőgazdasági egységeket eredményezett. Ez lehetőséget adott növényházak és fűthető fóliatelepek építésére, melyek fűtését geotermikus energiával, vagyis termálforrások segítségével képzelték el. Erre a legjobb példa Taranyban és Táskai községben volt.¹⁹

1979-ben azonban az MSZMP megyei pártbizottsági beszámoló az említett fejlesztések elmaradásáról panaszkodott: „*A megye egyik igen jelentős idegenforgalmi eleménél, a termálvizek hasznosításánál (Igal, Csokonyavisonta, Táska stb.) az előrelépés összességében szerény mértékű. A fürdőket ennek ellenére évente ma már 6-700 ezer vendég keresi fel. Ezek döntő többsége a nem szervezett turizmus keretében érkezik, A szervezett idegenforgalom fogadási feltételei a termálfürdőknél ma még nincsenek kialakítva.*”²⁰

Ezek szorgalmazása után a 1986-os pártbizottsági értekezlet csak megismételte azokat a terveket, melyeket 1979-ben is említett: „*A termál turizmusban rejlő lehetőségek jobb kihasználása érdekében a tervezett igali gyógyszálló komplexum megvalósítására kell összpontosítani. Szorgalmazni kell más települések (Csokonyavisonta, Szulok, Babócsa, Csiszta-pusztá, stb.) termálvizeinek kulturált hasznosítását.*”²¹

3. A nagyatádi fürdő

Nagyatád fürdője a megye legrégebbi létesítménye. Forrását 1906-ban találták meg,²² a következő évben nyílt meg fürdője, mely 1910-től gyógyfürdő rangot kapott (150,606/1909. B. M. sz.)²³ és 1923-tól a község tulajdonába került, amely még ebben az évben pályázatot hirdetett az üzemeltetésére.²⁴ A második világháború pusztításai után végül az ötvenes években került sor egy nagyobb volumenű felújításra. 1955 decemberében a Somogy megyei Építőipari Vállalat kezdte meg a felújítást, de a következő év őszéig még csak a régi épületek lebontásáig jutottak.²⁵ Újabb egy év múlva, egy folyamatosnak mondható, sajtóban megjelent kritika után indultak el végül a munkálatok, melyek elhúzódnása után 1958 márciusában adták át a közönségnek a felújított fürdőt.²⁶

Tíz évvel később újból megyei szinten foglalkoztak a fürdő ügyével. A megyei tanács 850.000 forintot utalt át korszerűsítésre és felújításra az 1965-ös döntést követően.²⁷ 1968-ban új szárnnal bővült, iszappakoló és masszírozó helyiségeket is nyitottak. Az MSZMP pártbizottsága 1969-ben egy fizioterápiás gyógyító részleg beindításáról számolt be, és ugyanekkor az Egészségügyi Minisztérium elé terjesztették a termálvizének gyógyvízzé nyilvánítási kérelmét: „*A nagyatádi fürdő fejlesztése van a legelőrehaladottabb stádiumban. A fürdőnek gyógyfürdővé és hévizének gyógyvízzé való nyilvánítása után terv szerint fizioterápiás gyógyító részleget indítanak be. [...] A fürdőnek gyógyfürdővé és hévizének gyógyvízzé való nyilvánítása az Egészségügyi Minisztériumban van elintézés alatt.*”²⁸

Az 1974-es koncepció előírta a fürdő fejlesztését, de végül csak 1980-ban döntöttek az újbóli felújításról. A következő évben még csak a kutat javították és újították fel, a fürdő felújítása csak ekkor kezdődött el.²⁹ A korszak harmadik nagy építkezése 1987-ben fejeződött be. Ekkorra a fürdő teljesen megújult, egy év múlva pedig meg is kapta az áhított gyógyfürdő rangot.³⁰

4. Az igali fürdő

Forrását nem sokkal a második világháború után, 1947-ben fedezték fel szénhidrogén-kutatás közben.³¹ A lehetőségekkel nem számolva ekkor még csak eldugaszolták a forrást.³² 1962-ben a község önerőből és társadalmi munkából kezdett hozzá a fürdő építéséhez. Az első medencéket még ez évben át is adták. 1964-re már 50.000 fölé nőtt, így fejlesztéséhez már kevésnek bizonyultak a községi források.³³

A fürdő felépítése szükségesé tette a helyi infrastruktúra megteremtését is. Az első években már látható volt, hogy a megnövekedett turistaforgalom komolyabb beruházásokat kíván. 1965-ben ezt írta a helyi sajtó: *„Egyre inkább számolniuk kell a növekvő idegenforgalommal. Jelenleg ugyan még megfelel a fizetővendég-szolgálat, így még el tudják helyezni azokat a látogatókat, akik több napot szeretnének eltölteni Igalban, később azonban új lehetőség megteremtésére lesz szükség. A fejlesztést sürgeti a község kedvező fekvése, a jó összetételű víz és az, hogy a fürdő Kaposvárról is könnyen megközelíthető.”*³⁴ Ez azonban nem volt zökkenőmentes, és lényegében a semmiből kellett kiindulni. Az első időkben még a kenyérüzlet üzemeltetése is téma volt. A Somogy Megyei Sütőipari Vállalat sokáig nem nyitott boltot a faluban, helyette Tamási vállalata tette meg. A távolság miatt azonban nem volt az üzlet gazdaságos, ezért ismét a megyei vállalattal vette fel a kapcsolatot a tanács. A tárgyalások során a bolt kínálatának kérdésén is összevesztek, a vitát a nyilvánosság elé is vitték.³⁵ A hetvenes évekre kiépült az üzlethálózat, a fürdőtelep, ezután rendezték az utcák elnevezését, számozását, a kommunális hulladék elhelyezésének kérdését: *„Segít a tanács is: hulladékgyűjtő zsákot kap minden hétvégiház-tulajdonos. A zsákokat szemétgyűjtő kocsival rendszeresen ürítik, és a szemétszállításért nem kell fizetni. Aki viszont nem tartja be a köztisztasági intézkedést, annak fizetnie kell a szabálysértésért. Még az idén rendezik a fürdőtelep utcaelnevezéseit és házszámozását. Ez a tájékoztató egyszerűsítésén kívül lehetővé teszi a postai küldemények gyors kézbesítését is. A helyi áfész a tavalyi hat üzletét eggyel bővítette, az egész szezonban kapható lesz a frissen sült lángos és palacsinta.”*³⁶

Közben bővítették a fürdőt, így 1979-re az Egészségügyi Minisztérium engedélyezte Igal üdülihellyé nyilvánítását.³⁷ Mivel mind az 1965-ös, mind az 1974-es koncepciókban szerepelt a fejlesztésének terve, így az 1980-as évek elején felvetült az üdülszövetkezet létesítésének a terve is, négy épülő üdülihellyel. A Somogy megyei tanács Végrehajtó Bizottsága végül döntött a szövetkezet létrehozásáról,³⁸ így a létrehozása 1981-ben el is kezdődhetett egy szervező bizottság létrehozásával.³⁹ Gyógyfürdővé végül csak 2001-ben nyilvánították.⁴⁰

5. Csokonyavisonta

Csokonyavisonta település 1942-ben jött létre, mikor egy belügyminiszteri rendelet (24.396/1942. B. M. sz.)⁴¹ elrendelte Erdőcsokonya és Somogyvisonta községek összevonását. Termálvizes forrását 1943-ban fedezték fel, amikor a Magyar-Amerikai Olajipari Társaság (MAORT) kőolaj- és földgázkutatók között, 1.300 méter mélységben 75°C vizet találtak. A kutat – nyilván a háborús eseményekkel kapcsolatban 1944-ben lezárták, és csak a következő évben nyitották meg. Ekkor még csak árokfürdő működött, ami azt jelentette, hogy a vizet vízelvezető árokba eresztették, ahol a helyi lakosok nyitották meg a fürdőt. Emellett felfedezték az izsappakolás jótékony hatását is, ami miatt a fürdő egyre népszerűbb lett. 1946-ban megnyitották az első medencét.⁴²

1954-ben határozták el Csokonyavisonta korszerű gyógyfürdővé fejlesztését. Ekkor a Megyei Tanács 150.000 forintot irányzott elő egy 300 négyzetméteres medence, kádfürdő és öltöző építésére, továbbá parkosításra.⁴³ 1962-re megépült a második medence is, melyet a termálvíz hűtése céljából két részre osztottak.⁴⁴

A fürdő azonban a helyi termelőszövetkezet fenntartásában működött, amelynek nem volt elég kerete az évi 72.000 fős közönség kiszolgálásához. Mindez olyan helyzetet teremtett, hogy a megyei tanácsnak közbe kellett lépni. 1962-ben tanulmányterv készült a fürdő két ütemben történő fejlesztésére, melynek első tervezett üteme 1965-ig, a második 1970-g tartott.⁴⁵ 1965-ben hidegvizes medencét is nyitottak, majd a környékbeli földek felparcellázása után megkezdődött a nyaralóövezet kiépítése is.⁴⁶

Az 1965-ös tanácsi koncepció hatására 1969-re egy 5 éves programterv készült a fejlesztésére, amit erősített, hogy a település az 1974-es koncepcióban is kiemelt szerepet kapott.⁴⁷

1972-ben az első kút vizét hivatalosan is gyógyvízzé nyilvánították. Ekkoriban fűrtak egy második kutat is,⁴⁸ mert hetvenes évekre az éves látogatószám 120.000 fő fölé emelkedett. A fürdőt vállalati kezelésbe adták, ami megnövelte a fenntartó tőkeerejét.⁴⁹ A gyógyvízzé nyilvánítás tovább növelte a fürdő vonzerejét, amivel párhuzamosan az infrastruktúra fejlesztése is járult. Öltöző és kabinsor épült ki, 1985-ben pedig egy légkondicionált fürdőcsarnok. A rendszerváltás után a fejlesztések tovább folytatódtak, így a fürdő a mai napig a megye egyik legsikeresebb Balatonon kívüli üdülőhelyének tekinthető.⁵⁰

6. Kaposvár

1960 előtt Kaposvár egy kisebb stranddal rendelkezett, melybe a jelentések szerint napi 480 fő látogatott el. A kapacitás növelésének érdekében a második ötéves terv keretében előirányozták, hogy 1962-ben 18,5 millió forintból a meglevő strand mellé építenek egy újat.⁵¹ Végül már 1961-ben megindult az építkezés, amely azonban nagyon lassan, vontatottan haladt. A felújítás közben fedezték fel a gyógyhatású termálvizet. A víz több, mint 900 méter mélyről érkezett, kompresszor segítségével hasznosították. Hőmérséklete 50°C,⁵² amit 37°C-ra lehűtve engedtek a medencébe. Mindösszesen 33 millió forintból építették fel a fürdőt, mely 1967. április 30-án nyitotta meg kapuit.⁵³ A magasabb beruházási költség egyik magyarázata a fürdő díszítettsége: *„A termálfürdő hatalmas csarnokát egy egész falat befedő kerámia falikép díszíti. Majorosy Hédi alkotása. Ugyancsak a helyiség díszítménye a két vízköpő figura is, az egyik medence szélén egy hal, a másik medencében pedig érdekes megoldásban kettős kos szájából lövell a víz, Metky Ödön alkotása. Simo József készítette a fedett uszoda kerámia faliképét. Az építmény egy belső udvart is magába zár, itt látható Kiss Nagy András szobrászművész Anya gyermekével című életnagyságú szobra.”*⁵⁴

A frissen átadott fürdő működése azonban már kezdetben sem volt problémamentes. Nagyon hamar kiderült, hogy az épület állaga folyamatosan romlik: *„Tíz év alatt tönkrement az uszoda nagy – déli – üveghomlokzata. az üveget tartó vasszerkezetet megette a rozsdá. A medencében szakszerűtlenül elhelyezett metlachilapok kilapultak, töredeznek. A külső burkolólapok egyszer csak potyogni kezdtek: életveszélyes volt az épület közelébe menni.”*⁵⁵ Ezért 1977-ben elhatározták, hogy az épület egy részét lebontják, és teljesen újjáépítik.

A tervek lassan készültek el, végül 1984-ben bezárták a létesítményt, melyet három év alatt felújítottak. 1987 nyarán nyílt meg újra, és működik azóta is.⁵⁶

7. Kisebb fürdők

A megye kisebb fürdőinek jellemzője, hogy megépítése a községi tanácsok tevékenységének volt köszönhető. A megye szintű koncepciókból a csisztapusztai kivételével hiányoztak ezek a fürdők. Az 1965-ös koncepció, mint említettük, nem tartotta célszerűnek Csisztapuszta fejlesztését, de öt évvel később már tervek születtek a korszerűsítésére.⁵⁷ A nyolcvanas évekig végül három nyitott és egy kisebb fedett medence üzemelt.⁵⁸

Nem került ugyanakkor a megyei tanács látószögébe Babócsa, melynek fürdőjét 1955-ben nyitották meg, de a hatvanas évek közepén már fejlesztésre szorult. A tervek 1964-ben elkészültek, de a szükséges 1,2 millió forintot nem tudták előteremteni.⁵⁹ Korszakunk végén, 1986-ban Babócsa Szulokkal együtt arra törekedett, hogy rávegyenek egy vállalatot, hogy tartsa fenn a fürdőt.⁶⁰ Ez utóbbi fürdő sem megyei hatáskörben nyílt meg, hanem tíz évvel a forrás felfedezése és eldugaszolása után a községi lakosok kívánságára nyitották meg és üzemeltették kompresszorok segítségével.⁶¹

A megyében a rendszerváltásig nyílt még néhány kisebb, községi kezelésű fürdő Kálmáncsán, Nagybjomban és Taranyban. A ma sikeres barcsi fürdő története is ekkor kezdődött.

8. Következtetések

Az eredeti kérdésre keresve a választ azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Somogy megyei tanács komolyan foglalkozott a balatoni strandok mellett a termálvizes források bázisán alapuló fürdőhelyek fejlesztésével. Két alkalommal is, 1965-ben, illetve 1974-ben koncepciót dolgoztak ki a fejlesztésükre. Ebben kiemelt szerepet kapott Igal, Csokonyavisonta, Nagyatád és Kaposvár. Ugyanakkor folyamatos probléma volt a forráshiány, és a tervek gyenge minőségű megvalósítása. A fürdők épületeit általában tíz évente fel kellett újítani, vagy korszerűsíteni. A forráshiány okaként elsősorban a kérdés másodlagos szerepét említhetjük meg. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a megye északi részén található a Balaton, amely országos szinten kiemelet turisztikai célpontnak számít. A fejlesztési források így zömmel oda is irányultak, megyei szinten is.

Ugyanakkor tény, hogy a fejlesztések után a fürdők többsége működött, és jelentős részük működik ma is. Nagybajom és Babócsa ugyan bezárt, de működik több olyan fürdő is, mely 1990 előtt nem került a megyei tanács látószögébe.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Domonkos Endre (2019): 81-82. old. Lásd még Gulyás László (2012): A kommunista hatalomátvétel első fázisa Magyarországon. (1945-1947). Különös tekintettel az agrárgazdaságra. In. Schlett András (szerk): Földindulások-Sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei. Szent István Társulat az apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest. 2012. 35-46.old.
- 2 Kanyar József (1970): 232-233. old.
- 3 Kaposi Zoltán (2002): 350-351. old
- 4 Kovács László-Takács János (1966): 77. old.
- 5 Rehák Géza (2009): 116. old
- 6 MNL-OL XIX-a-83-b 3117/1960.
- 7 Katona Klára (2015): 111-112. old.
- 8 Korim Kálmán (1976): 36. old.
- 9 Korim Kálmán (1976): 37. old.
- 10 Lengyel László (1976): 37-38. old.
- 11 Somogyi Néplap 1957. szeptember 15.
- 12 Somogyi Néplap 1967. május 3.
- 13 Somogyi Néplap 1964. december 29.
- 14 Somogyi Néplap 1965. április 22.
- 15 Somogyi Néplap 1966. május 13.
- 16 Somogyi Néplap 1970. szeptember 18.
- 17 Lengyel László (1976): 38. old.
- 18 Lengyel László (1976): 38-39. old.
- 19 Korim Kálmán (1976): 37. old.
- 20 MNL-SML XXXV-1-c-139. 8.11.1979.
- 21 MNL-SML XXXV-1-c-181. 29.10.1986.
- 22 Zákonyi Ferenc (1983): 237. old.; Somogyi Hírlap 1906. július 26.
- 23 Belügyi Közlöny 1910. január 30.
- 24 Budapesti Közlöny 1923. június 28.
- 25 Somogyi Néplap 1957. szeptember 15.
- 26 Somogyi Néplap 1958. április 23.
- 27 Somogyi Néplap 1967. január 7.
- 28 MNL-SML XXXV-1-b-18. 29.4.1969.

- 29 Somogyi Néplap 1981. november 15.
- 30 Somogyi Néplap 1988. június 21.; Szociális és Egészségügyi Közlöny 1988/7.
- 31 Katona Klára (2015): 111. old.
- 32 Katona Klára (2015): 112. old.
- 33 Somogyi Néplap 1964. december 29.
- 34 Somogyi Néplap 1965. július 23.
- 35 Somogyi Néplap 1970. április 1.
- 36 Somogyi Néplap 1973. április 22.
- 37 Somogyi Néplap 1979. december 13.
- 38 MNL-SML XXIII-2-a 150/1980. 9.9.1980.
- 39 Somogyi Néplap 1982. január 21.
- 40 Somogyi Hírlap 2001. január 11.
- 41 Belügyi Közlöny 1942. március 15.
- 42 Dombóvári László – Kuminetz Gyula – Mészáros Ádám (2014): 217. old
- 43 Somogyi Néplap 1954. augusztus 12.
- 44 Dombóvári László – Kuminetz Gyula – Mészáros Ádám (2014): 217. old
- 45 Somogyi Néplap 1962. augusztus 21.
- 46 Dombóvári László – Kuminetz Gyula – Mészáros Ádám (2014): 217. old
- 47 Lengyel László (1976): 38. old.
- 48 Dombóvári László – Kuminetz Gyula – Mészáros Ádám (2014): 217. old
- 49 Lengyel László (1976): 38. old.
- 50 Dombóvári László – Kuminetz Gyula – Mészáros Ádám (2014): 217-218. old
- 51 MNL-SML XXXV-1-b-5. 17.9.1960.
- 52 Korim Kálmán (1976): 36. old.
- 53 Somogyi Néplap 1967. május 3.
- 54 Somogyi Néplap 1967. április 16.
- 55 Somogyi Néplap 1977. augusztus 25.
- 56 Somogyi Néplap 1987. június 17.
- 57 Somogyi Néplap 1970. december 8.
- 58 Zákonyi Ferenc (1983): 170. old.
- 59 Somogyi Néplap 1964. október 22.
- 60 Somogyi Néplap 1986. július 24.
- 61 Zákonyi Ferenc (1983): 300. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Dombóvári László – Kuminetz Gyula – Mészáros Ádám (2014): Csokonyavisonta. Csokonyavisonta Domonkos Endre (2019): Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete 1945-1953 között. Budapest
- Gulyás László (2012): A kommunista hatalomátvétel első fázisa Magyarországon. (1945-1947). Különös tekintettel az agrárgazdaságra. In. Schlett András (szerk): Földindulások-Sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei. Szent István Társulat az apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest. 2012. 35-46.old.
- Kanyar József (1970): Somogy a felszabadulás hónapjaiban. Kaposvár
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs
- Katona Klára (2015): Adalékok a Batthyány család kora újkori fürdőkultúrájához. In. Horváth Szilvia - Tóth Mária (szerk.): A Fürdőélet és egészségturizmus a Dunántúlon az ókortól napjainkig című konferencia tanulmánykötete. Rippl-Rónai Múzeum. Kaposvár. 111-120. old.
- Korim Kálmán (1976): A hévízkutatás és hasznosítás helyzete és lehetőségei Somogy megyében. Hidrológiai Tájékoztató 1976. 33-37. old.
- Kovács László-Takács János (1966): Az idegenforgalom alakulása és fejlődése Magyarországon 1945-1965. Budapest
- Lengyel László (1976): Hozzászólás dr. Korim Kálmán „A hévízkutatás és hasznosítás helyzete és lehetőségei Somogy megyében” című előadásához. Hidrológiai Tájékoztató 1976. 37-39. old.
- Rehák Géza (2009): Fékek és kétségek a turizmus fejlesztését illetően a hatvanas évek elején. Aetas 2009/2. 104-117. old.
- Zákonyi Ferenc (1983): A Dunántúl gyógyfürdői és fürdői. Budapest

Hivatkozott törvények, rendeletek

Belügyi Közlöny 1910, 1942

Budapesti Közlöny 1923

Szociális és Egészségügyi Közlöny 1988

Hivatkozott források

MNL-OL XIX-a-83-b Minisztertanácsi előterjesztések és határozatok

MNL-SML XXIII-2-a Somogy Megyei Tanács V. B. ülések jegyzőkönyvei és előterjesztései

MNL-SML XXXV-1-b MSZMP Somogy Megyei Pártbizottságának ülései

MNL-SML XXXV-1-c MSZMP Somogy Megyei Ideiglenes Intéző Bizottságának ülései

Hivatkozott sajtóanyagok

Somogyi Néplap, 1954, 1957, 1958, 1962, 1964, 1965, 1966, 1967, 1970, 1973, 1977, 1979, 1981. 1982, 1986, 1987, 1988; Somogyi Hírlap, 1906, 2001

DOMONKOS Endre

tudományos főmunkatárs

**Budapesti Gazdasági Egyetem, Alkalmazott Tudományok
Egyeteme, Külkereskedelmi Kar, Budapest**

senior research fellow

**Budapest Business School University of Applied Sciences
Faculty of International Management and Business
Budapest, Hungary**

email: Domonkos.Endre@uni-bge.hu

**A GAZDASÁGI ÁTALAKULÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI
MAGYARORSZÁGON (1988-1998)**

**THE ECONOMIC TRANSITION AND ITS
CONSEQUENCES IN HUNGARY (1988-1998)**

ABSTRACT

Economic transition in Hungary was coupled with the adoption of the “Companies Act” in October 1988, which made it possible to state enterprises to convert themselves either into private company or public limited liability company. This led to the collapse of the socialised sector and paved the way towards the creation of a market economy. Liberalisation programme started on 1 January 1989, which abolished all restrictions on wages and prices. Measures were also introduced for liberalising import.

The first wave of privatization was uncontrolled, which was placed under the direct supervision of the state in the autumn of 1990 by the coalition government led by the Hungarian Democratic Forum. The main objective of the conservative cabinet was to promote the emergence of a new Hungarian entrepreneur stratum. From 1994 privatisation strategy was changed by the Socialist-Liberal government, which encouraged bigger participation of foreign investors in the process and the simplification of sale procedure.

As a result of economic transition both the industrial and the agricultural production decreased significantly. Because of unfavourable external

conditions (the collapse of Comecon) the Hungarian economy was hit by a deep recession. The prevailing economic difficulties were further exacerbated by the fact that both domestic investments and consumption declined, whereas gross government debt reached 85 per cent in the mid-1990s. Another negative outcome of the transformation process was that inflation started to accelerate, however, it was kept under control in 1997.

The objective of my study is to evaluate the impacts of economic transition in Hungary between 1988 and 1998. I will focus on analysing the process of privatisation and the macroeconomic consequences of the change of regime. Because of length constraints, I will not highlight the political system after 1990.

Kulcsszavak: gazdasági átalakulás, rendszerváltás, gazdaságtörténet, Magyarország, privatizáció

Keynotes: economic transition, change of regime, economic history, Hungary, privatisation

1. Bevezetés

Az 1980-as évek végére az államszocialista rendszer általános válságba került Magyarországon. A pártállami vezetés felismerte, hogy a lakosság életszínvonalának növelésére és a gazdasági növekedés fenntartására tett erőfeszítések eredménytelennek bizonyultak. Az átalakulás folyamata már a rendszerváltozást megelőző években elindult, így hazánkban átfogó gazdasági reformintézkedéseket fogadtak el az 1980-as évek második felétől. A többi szocialista országhoz hasonlóan a gazdasági átalakulás kedvezőtlen hatást gyakorolt mind az ipari, mind pedig a mezőgazdasági termelésre. A KGST megszűnése miatt Magyarország elvesztette hagyományos piacait. A gazdasági nehézségeket tovább súlyosbította a beruházások és fogyasztás visszaesése, miközben az államadósság – a Kádár-korszak örökségeként – az 1990-es évek közepére elérte a bruttó hazai termék 85 százalékát. Az átalakulási folyamat további negatívuma volt az infláció felgyorsulása. A fogyasztói árszínvonal növekedését csak 1997-ben sikerült megállítani.

Tanulmányom célja a gazdasági átalakulás eredményeinek rövid bemutatása az 1988 és 1998 közötti időszakban. Vizsgálódásom középpontjában a privatizáció mellett a rendszerváltozás gazdasági következményeinek elemzése áll. Ugyanakkor területi korlátok miatt tanulmányomban nem kívánok foglalkozni az 1990 utáni politikai rendszerrel.

2. A gazdasági átalakulás mérlege

A gazdasági átalakulás első fontos állomása Magyarországon az 1988 októberében elfogadott a gazdasági társaságokról szóló törvény (1988. évi VI. tc.) volt, amely lehetővé tette az állami vállalatok a szabadpiaci működéssel harmonizáló társaságokká alakulását. Az eredeti elképzelés szerint a vállalati vezetés, illetve a vállalati tanács lett volna az átalakulás fő szereplője, és csak később jutottak szerephez a külföldi befektetők. A valóságban az ún. spontán privatizáció során tömegesen jutott az állami vagyon az egykori posztkommunista nomenklatúra kezébe. A Németh-kormány alatt egész ágazatok kerültek külföldi kézbe állami bevétel, illetve mindenfajta közösségi kontroll nélkül.¹

1989. január 1-jén elindult a gazdasági liberalizációs program, amely az ár- bér- és importszabályozás kötöttségeinek felszámolását tervezte.² Magyarország a többi szocialista ország előtt járt a rendszerváltást megelőzően a reformok és a piaci intézmények terén. A kétszintű bankrendszer megteremtése, az adóreform, a közös vállalatokról szóló törvény, a társasági törvény elfogadása, a tőzsde előkészítése mind olyan elemek voltak, melyek a piacgazdaság felé mutattak.³

A Kádár-korszak negatív öröksége közé tartozott a gazdaság torz szerkezete és a műszaki-technikai lemaradás. Súlyos terhet jelentett a komoly devizaadósság (1989-ben 20,4 milliárd dollár volt a bruttó külföldi adósságunk) és a magyar lakosság egészségügyi állapotának drasztikus romlása, ami nagyon megterhelte 1990 után a társadalombiztosítási rendszert. A negyedik specifikus probléma a környezetszennyezés volt, ami elsősorban a mezőgazdasági nagyüzemek környezetromboló technológiái (intenzív műtrágyázási gyakorlat) miatt növekedett.⁴

Az 1990-es szabad választások után a teljes politikai elit – a kormánypártok és az ellenzék – egyetértett abban, hogy Magyarországon meg kell teremteni a piacgazdaság alapjait. Ennek egyik leglényegesebb eleme az állami tulajdonú gazdaság privatizálása volt. Az MDF vezette kormány az 1980-as évek végén elindult spontán privatizáció helyett az államilag vezérelt privatizációt szorgalmazta. 1990 őszén a kormány felügyelete alatt működő Állami Vagyonügynökség sikeresen hirdette meg és vezényelte le az első 20 nagyvállalat eladását. A vételi ajánlatok versenyeztetése, mint alapvető eladási elv mellett az Antall-Boross kormány arra is törekedett, hogy a hazai befektetőket részesítsék előnyben és ezzel előmozdítsák egy széles, új magyar vállalkozói-tulajdonosi réteg kialakulását. Ennek érde-

kében különböző hitelkonstrukciókat (Start, Kisbefektetői Rész tulajdonosi Program) dolgoztak ki. Az átalakulási folyamat viszonylag lassan haladt előre, mert 1990 és 1994 májusa között összesen 310 milliárd forint értékű állami vagyont magánosítottak.⁵

Magyarországon ún. készpénzes privatizáció indult meg. Ennek oka, hogy a magyar kormány adósság-visszafizetési kényszer alatt állt, azaz devizabevételtre volt szüksége. Mivel a magyar gazdaságban alacsony volt a megtakarítás, logikus módon a készpénzes vevők elsősorban külföldről jelenhettek meg, így meghozták a várva várt devizabevételt.⁶

A magánosítás folyamatához szorosan kapcsolódott a kárpótlás kérdése, amely élesen megosztotta a magyar politikai pártokat. A Kisgazdapárt, amely a kormánykoalíció tagja volt, privatizáció helyett – legalábbis a mezőgazdaságban – az 1945-ös földreform utáni tulajdonviszonyok helyreállítását szorgalmazta. A FIDESZ és az MSZP a kárpótlás minden formáját elutasította és a privatizációból befolyt bevételeket kizárólag adósságcsökkentésre akarta fordítani. Hosszas parlamenti viták után fogadta el az Országgyűlés a kárpótlási törvényeket (1991. XXV. tc., illetve 1992. XXIV. és XXXII. tc.), melyek az eredeti vagyontárgyak visszaadása helyett tulajdonra váltható értékpapírokkal történő részleges kárpótlást mondtak ki. A törvényi szabályozás értelmében az 1948 utáni államosításokkal okozott tulajdoni károkat nem alanyi jogon és teljes körűen, hanem csak méltányosságból és részlegesen orvosolták. Összesen 1,8 millió fő jelentkezett jóvátételért, akik között 200-300 milliárd forint értékű állami vagyont osztottak szét kárpótlási jegyek formájában. A kárpótlási jegyért saját tulajdonú lakást lehetett vásárolni, átválthatóak voltak életjáradékra, az állami vagyomból tulajdonrészhez (részvényekhez) lehetett jutni, s mód nyílt földvásárlásra is (árverés keretében licitálással).⁷

A privatizáció terén a Horn-kormány szakított az Antall-Boross kormány által követett stratégiával. Az MSZP és az SZDSZ által vezetett kabinet legfőbb célja a magánosítás folyamatának felgyorsítása volt. Ennek érdekében egyrészt egyszerűsítették az eladási eljárást, másrészt egyre nagyobb arányban vonták be a külföldi tőkét. A külföldi befektetők nagyobb arányú bevonásával jelentős előrelépés történt az állami tulajdon privatizálása terén. A külföldi tőke meghatározó befolyást szerzett az iparban, a távközlésben, az energiaszektorban és banki szférában. A nagyobb privatizációs bevétel reményében a Horn-kormány a monopol helyzetben lévő vállalkozásokat is eladott magánbefektetőknek.⁸ A baloldali-liberális kormánykoalíció súlyos hibát követett el azzal, hogy a stratégiaiilag fontos, közszolgáltató cégeket és a pénzügyi szektort külföldi kézbe adta. Ennek következtében a közüzemi

szolgáltatások és a pénzintézeti díjak indokolatlanul magasabbak lettek a valódi verseny elmaradása miatt.

A felgyorsult privatizáció eredményeként 1997-re a köztulajdon aránya lecsökkent 30 százalékra, míg a magántulajdon részesedése 70 százalékra nőtt. Az eladásra kijelölt 1600 cég túlnyomó többsége, mintegy 90 százaléka 1998 elejére magánkézbe került. 1994 és 1997 vége között a privatizációs bevételek elérték az 1100 milliárd forintot.⁹

A privatizáció megítélésével kapcsolatosan a szakirodalomban gyökeresen eltérő véleményekkel találkozhatunk. Egyes szerzők a külföldi tőke nemzetgazdaságra gyakorolt pozitív hatásait emelik ki. A nagyarányú külföldi befektetések az exportképesség javulásán keresztül javították az ország nemzetközi fizetési mérlegének egyensúlyát és meghatározó szerepet játszottak a nemzetgazdaság ágazati és termékszerkezetének átalakulásában. Pozitív jelenséggként értékelik az új technológiák és menedzsmenttudás elterjedését is, melyek hozzájárultak a vállalatok versenyképességének javításához.¹⁰ Török Ádám a külföldi befektetők megjelenésével magyarázza a szolgáltató ágazatok gyors fejlődését a rendszerváltoztatást követő időszakban.¹¹ Az 1980-as évek végén Kelet-Európában 100 lakosra alig 10-20 telefonvonal jutott, miközben Nyugat-Európa országaiban mintegy 40. A távközlési ágazatban az egyik legnagyobb ügylet, a MATÁV 1991-ben megkezdett privatizációja volt, amely 1993 decemberében fejeződött be. Az állami vállalat részvényeinek 30 százalékát egy német-amerikai (Deutsche Telekom és Ameritec) konzorcium szerezte meg. A külföldi tőkebefektetéseknek köszönhetően a telekommunikációs szektort korszerűsítették és a magyar ellátottsági mutatók az európai középmezőnybe kerültek.¹²

Más szerzők – Botos Katalin¹³, Bogár László¹⁴, Csath Magdolna¹⁵, Gazdag László¹⁶ – inkább a privatizáció negatív hatásait hangsúlyozzák. Botos Katalin például arra hívja fel a figyelmet, hogy a kereskedelmi hálózat eladása – egészen pontosan külföldieknek történő értékesítése – jelentős mértékben hozzájárult az élelmiszeripar és a mezőgazdaság versenyképességének drasztikus romlásához. A nemzetközi kereskedelmi láncok olyan erőfölénnyel rendelkeztek a magyar termelőkkel szemben, hogy azok termékeiket csak önköltség alatti áron tudták értékesíteni, ezért legtöbbször ellehetetlenültek. Súlyos hiba volt a magyar cukorgyárak magánkézbe adása, mert a cukortermelőket teljes mértékben kiszolgáltatották a külföldi vállalatoknak.¹⁷ A rendszerváltás idején tizenegy cukorgyárból napjainkban mindössze egy működik, Kaposvárott, amely osztrák tulajdonba került. Ráadásul a hazánkban működő egyetlen külföldi tulajdonú cukorgyár a hazai szükséglet (300 ezer tonna) mindössze egyharmadát biztosítja, a fennma-

radó kétharmadot importból kell beszerezni. Az élelmiszeripart és kereskedelmet megvásárló külföldi cégek a „racionalizálás” jegyében tömegével zárták be a magyarországi termelő üzemeket (lásd békéscsabai konzervgyár, tíz cukorgyár). A külföldi befektetőket legtöbbször a piacszerzés vezérelte, melynek során felszámoltak olyan gyárakat is, melyeket megfelelő átszervezés mellett sikeresen tovább lehetett volna működtetni. A külföldi tőkének való megfelelés politikája egyértelműen káros következményekkel járt Magyarország nemzetgazdaságára nézve abban az időszakban, amikor leginkább szükség lett volna egy hazai tulajdonosi réteg megerősítésére.

Egyetértünk Báger Gusztáv és Kovács Árpád azon megállapításával, hogy a magyarországi privatizáció során az államot jelentős, mintegy 30 százalékos vagyonsztés érte.¹⁸ Véleményem szerint egy fokozatosságra törekvő és megfelelően előkészített privatizációs stratégiával lényegesen kedvezőbb eredményeket lehetett volna elérni a nemzetgazdaságban.

Magyarországon a privatizációból származó bevételeket túlnyomórészt az államadósság törlesztésére fordították és nem gazdaságfejlesztésre, ahogyan eredetileg tervezték. Az elhibázott gazdaságpolitika és az erőltetett piacnyitás (importliberalizációs intézkedések bevezetése) miatt 1996-ra kiépült a magyar gazdaság duális szerkezete. Ez azt jelenti, hogy a nemzetgazdaságban létezik egy jelentős adókedvezményekkel működő, többségében külföldi tulajdonú nagyvállalati szektor, amelynek jövedelmezősége háromszorosa a hazai tulajdonú vállalatokénak. Míg a multinacionális vállalatok adóterhelése az 1990-es években 10-18 százalék körül alakult, addig a hazai kis- és közepes vállalkozások átlagos adóterhelése meghaladta az 57,5 százalékot, ami súlyos versenyképességi hátrányt jelentett, és gátolta a hazai kkv- szektor érdemi fejlődését.¹⁹

Az államszocialista rendszer öröksége és az átalakulással járó nehézségek, valamint a külgazdasági feltételek megváltozása következtében a magyar gazdaság 1990-et követően mély válságba került. A bruttó hazai termék 1993-ban 18 százalékkal maradt el az 1989-estől. 1993 végén a termelésben lassú élénkülés kezdődött, melynek köszönhetően a GDP 1996-ra elérte az 1989-es szint 86 százalékát. Magyarországgal valaha azonos vagy hasonló fejlettségi szintet képviselő nem szocialista közép- és délkelet-európai országok gazdaságai ugyanezen idő alatt dinamikusan fejlődtek.²⁰

A gazdasági rendszerváltás kedvezőtlenül érintette az ipart. Az ipari termelés 1989 és 1993 között mintegy egyharmaddal csökkent. Az egykori ipari létesítmények megszüntetése miatt a munkanélküliségi ráta 1992-ben több mint 10 százalékra nőtt és a 90-es években végig ezen szint körül mozgott.²¹

1. táblázat. A GDP alakulása (százalékban kifejezve) 1991-1998
Table 1. GDP growth in Hungary between 1991 and 1998 (percentage)

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
-11,9	-3,1	-0,6	2,9	1,5	1,3	4,6	4,9

Forrás: Gulyás László: A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In: Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. Szeged. JATE Press Kiadó. 180. old.

2. táblázat. A munkanélküliségi ráta alakulása (százalékban kifejezve) 1990-1998

Table 2. Unemployment rate between 1990 and 1998 (percentage)

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
1	4,1	10,3	12,9	11,3	10,6	11,0	10,5	9,5

Forrás: Gulyás László: A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In: Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. Szeged. JATE Press Kiadó. 178-180. old.

A rendszerváltás követő időszakban közel 1,5 millió munkahely szűnt meg és megközelítőleg 600 ezer munkaképes korú nyugdíjba vonult. Mindez súlyosan megterhelte a társadalombiztosítást és a szociális ellátó-rendszert.

A gazdasági élet másik főágazatában, a mezőgazdaságban is súlyos visszaesés történt a gazdasági átalakulás időszakában. A mezőgazdaság termelési értéke 1993-ban alig 65 százalékát tette ki az 1989. évi szintnek. A gabonafélék össztermelése 1996-ban 20 százalékkal maradt el az 1986-1990-es évek átlagától. A szarvasmarhák száma 43, a sertéseké több mint 30 százalékkal esett vissza.²² Az agrárágazat nehézségeit tovább súlyosbította a termelőségvetkezetek felszámolása és a mezőgazdasági jövedelmek csökkenése. A külkereskedelem liberalizálásával és a multinacionális vállalatok térnyerésével ugrásszerűen megnőtt az élelmiszerimport.

Az Antall-Boross kormány által megkezdett gazdasági átalakulás rendkívül kedvezőtlen nemzetközi/külpiazi körülmények között zajlott le. A nehézségek részben a hagyományos KGST-piac összeomlásából, részben

az Európai Gazdasági Közösség agrárprotekciónizmusából, és nem utolsó sorban a magyar termékek jelentős részének gyenge versenyképességéből adódtak. Ennek következtében a külkereskedelmi mérleg 1990 és 1997 között folyamatosan passzívvá vált.

**3. táblázat. A külkereskedelmi áruforgalom megoszlása
országcsoportok szerint**

**Table 3. Hungary's merchandise exports and imports according to
group of countries between 1989 and 2000 (percentage point)**

Országcsoport	1989	2000
Export		
EU-tagországok (EU-15)	45,9	58,4
Közép- és kelet-európai országok	11,0	7,7
Többi európai ország	30,9	11,2
Ázsia	5,9	16,8
Amerika	5,2	5,4
Afrika, Ausztrália és Óceánia	1,0	0,5
Összesen	100,0	100,0
Import		
EU-tagországok (EU-15)	39,2	75,1
Közép- és kelet-európai országok	10,6	8,5
Többi európai ország	34,3	6,5
Ázsia	8,6	3,4
Amerika	5,0	6,0
Afrika, Ausztrália és Óceánia	2,2	0,5
Összesen	100,0	100,0

Forrás: Magyarország 1989-2009. A változások tükrében. Központi Statisztikai Hivatal (KSH) Budapest, 2010.

In. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo1989_2009.pdf
Letöltve: 2021. november 20.

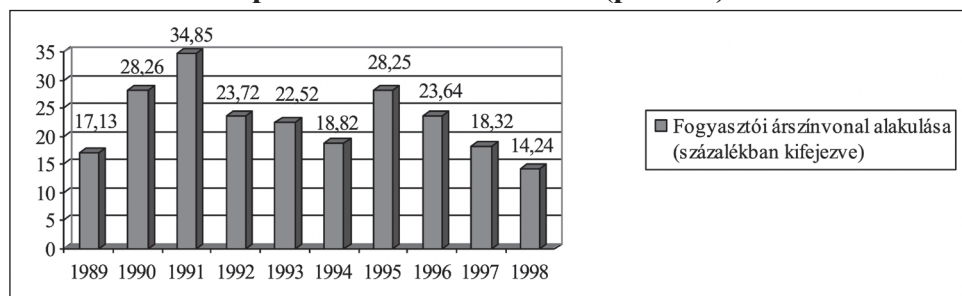
A gazdasági átalakulás eredményeként döntően átalakult hazánk külkereskedelmi kapcsolatrendszere. 1991-ben a KGST összeomlásával Magyarország elvesztette a korábbi keleti piacait, amely súlyos veszteséget jelentett hazánk nemzetgazdasága számára. A külkereskedelmi forgalom 70

százaléka 1996-ban már a fejlett piacgazdaságú országokkal bonyolódott, és az Európai Unió részesedése meghaladta a 60 százalékot. Ezen belül erőteljesen megnőtt az áruforgalom Németországgal (1996-ban 26 százalék) és Ausztriával (1996-ban 10 százalék), miközben a Szovjetunió utódállamainak részesedése 30 százalékról 14 százalékra esett vissza. Oroszország részesedése a magyar külkereskedelemből az 1990-es évek közepére 9,5 százalékot tett ki. A szomszédos államokkal folytatott külkereskedelem – az 1993-ban megalapított Közép-európai Szabadkereskedelmi Megállapodás (CEFTA) ellenére mindössze 1-4 százalék körül alakult.²³

Az 1990-es években a külkereskedelem áruszerkezete is jelentősen megváltozott. Míg a rendszerváltozást megelőző időszakban a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek a magyar áruexport egyötödét tették ki, addig részarányuk az ezredfordulóra 6 százalékra csökkent, miközben a gépek, berendezések és közlekedési eszközök részesedése 25,6 százalékról 59,8 százalékra nőtt az 1990 és 2000 közötti időszakban.²⁴

1. ábra. A fogyasztói árszínvonal alakulása Magyarországon az 1989 és 1998 közötti időszakban (százalékban kifejezve)

Figure 1. Average harmonised inflation in Hungary (HICP) over the period from 1989 to 1998 (percent)

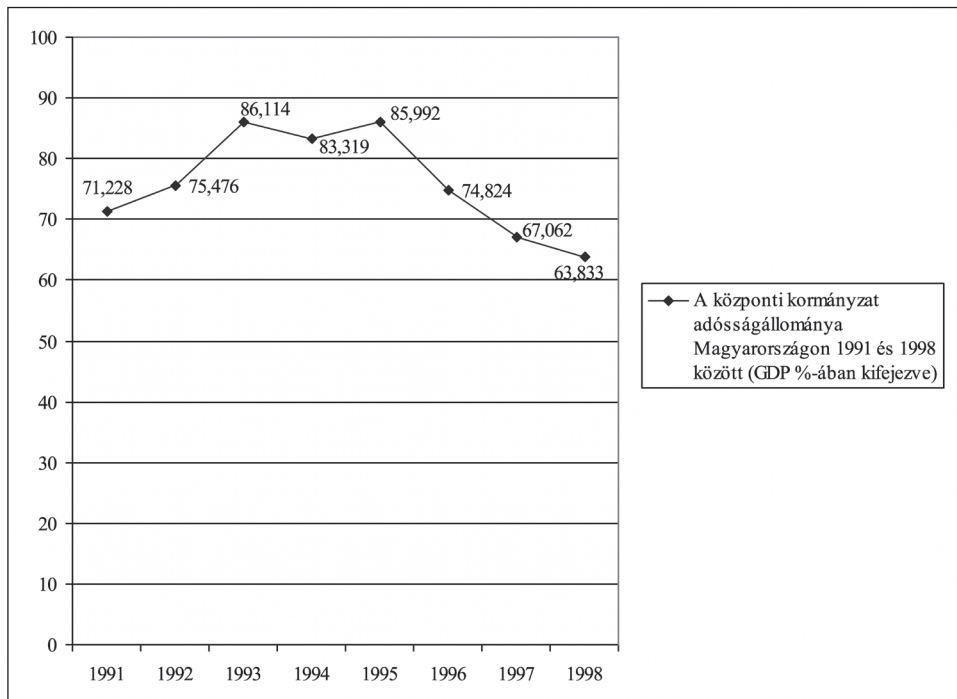

Forrás: saját szerkesztés az Inflation.eu. Worldwide Inflation Data adatai alapján.

In. <https://www.inflation.eu/en/inflation-rates/hungary/historic-inflation/cpi-inflation-hungary.aspx> Letöltve: 2021. november 20.

A gazdasági visszaesés másik negatív következménye az infláció felgyorsulása volt. A pénzromlás mértéke 1991-ben elérte a 35 százalékot, amit 1994-ben sikerült 18,9 százalékra csökkenteni. 1995-ben az infláció ismét meghaladta a 28 százalékot, s csak 1997-ben sikerült 18 százalékra leszorítani.²⁵

2. ábra. Központi kormányzat adósságállománya Magyarországon 1991 és 1998 között (GDP százalékában kifejezve)**Figure 2. Central government debt, total in Hungary between 1991 and 1998 (percent of GDP)**

Forrás: The World Bank Data, Central government debt, total (% of GDP).

In. <https://data.worldbank.org/indicator/GC.DOD.TOTL>.

GD.ZS?end=1998&locations=HU&start=1991 Letöltve: 2021. november 20.

Jelentősen megnőtt nemzetgazdaságunk teljes körű külföldi eladósodottsága is. Az 1990-1992-es szinten tartás után 1993 és 1995 között a bruttó adósságállomány 12 milliárd dollárral emelkedett, s 1995 nyarán elérte a 32 milliárd dollárt. Ezt követően a bruttó adósságállomány növekedése megállt, majd – részben az 1995-ben bevezetett stabilizációs intézkedések (Bokros-csomag) és a privatizációs bevételek miatt – 27,6 milliárd dollárra csökkent. Az államadósság kapcsán megállapítható, hogy Lengyelország volt az egyetlen térségbeli állam, amely magasabb adóssággal rendelkezett, mint Magyarország a gazdasági átalakulás idején, ugyanakkor a kelet-európai állam az 1990-es évek során megegyezett hitelezőivel adóssága 50 százalékának elengedéséről. Hazánk a rendszerváltoztatás időszakában –

tartva a nemzetközi pénzpiaci bizalomvesztéstől – nem kért államadósság-könnyítést a hitelezőitől.²⁶ Ráadásul az 1970-es évek elejétől felvett hitelek 90 százaléka szabadpiaci kötvénykibocsátásból származott, így a rendszerváltozást követő időszakban esély sem volt a kölcsön átütőmérésére vagy moratóriumra vonatkozó megállapodásra.²⁷ Mindezek következtében Magyarországon 1993-1999 között a kamatkiadások meghaladták az oktatásra és az egészségügyre fordított kiadásokat.²⁸

A pénzügypolitika pozitívuma, hogy az ország devizatartalékai 1990 és 1994 között 1,2 milliárd dollárról 1997-re 10 milliárd dollárra emelkedtek, miközben 1994-ben a költségvetés GDP 8,4 százalékát kitevő hiányát 1997-re sikerült 4,6 százalékra leszorítani.²⁹

Az 1995-ben bevezetett megszorító intézkedések célja a bér- és jövedelemkiáramlás visszafogása volt. A neoliberális elveket követő Bokros-csomag főbb elemei a következők voltak:

- A forintot 9 százalékos azonnali leértékeléssel gyengítették, majd pedig a baloldali-liberális (MSZP-SZDSZ) kormány csökkenő mértékű, havi csúszó leértékelést alkalmazott.
- Az import visszafogása érdekében 8 százalékos vámpótlékot vetettek ki.
- A közalkalmazottak nominálbérét befagyasztották.
- Szűkítették a gyermekgondozási segélyre, családi pótlékra vagy gyermeknevelési támogatásokra jogosultak körét.
- Megszüntették a felsőoktatás teljes ingyenességét.
- Csökkentették a gyógyszerek költségvetési támogatását.³⁰

Az államháztartás stabilizálásával és a restriktív, neoliberális Bokros-csomaggal 1998 elejére egy konszolidált nemzetgazdasági kép rajzolódott ki. Ugyanakkor számos közgazdász (Gazdag László és Nagy Pongrác) a Bokros-csomag magyar nemzetgazdaságra gyakorolt káros hatásait hangsúlyozza. A megszorító intézkedések következtében 1995-ben a bruttó hazai termék növekedése megállt, az infláció újból meghaladta a 28 százalékot, miközben az exportdinamika megtört (16,6 százalékról 8,35 százalékra csökkent).³¹

A magyar társadalom azonban súlyos árat fizetett a gazdasági átalakulásért. A lakosság életszínvonala 1990-es évek elejétől 1997-ig 25-30 százalékkal esett vissza. Egyetértünk a szakirodalom azon megállapításával, hogy az 1991-1994 közötti években – tehát a sokkterápiás piacgazdaság átmenet döntő pillanatában – a magyar gazdaság egyensúlymutatói olyan mértékben romlottak, mint az 1970-es évtizedben a két olajárrobbanás következtében. A piacgazdasági átmenet során kényszerűen alkalmazott sokkterápiás gaz-

daságpolitika belső sokkot jelentett a magyar gazdaság számára: tömegesen szűntek meg állami vállalatok és munkahelyek, drasztikusan csökkent a beruházások volumene és a fogyasztás szintje. Mindezek következtében elmaradtak a korábbi költségvetési bevételek, és a kieső belföldi termelést felváltotta az import.³²

3. Konklúzió

Összegezve elmondható, hogy a gazdasági átalakulással együtt járó nehézségek, a Kádár-korszak öröksége és az 1990-es évek elején megváltozott külgazdasági körülmények miatt a magyar gazdaság mély válságba került a rendszerváltozást követő években. Az egyoldalú piacnyitás és a neoliberális sokkterápia bevezetése nem segítette elő a gazdasági recesszióból való kilábalást. A külkereskedelem liberalizációjának eredményeként jelentős mértékben megnőtt az import, miközben a magyar gazdaság ágazatai (ipar, mezőgazdaság és a szolgáltató szektor) nagyrészt külföldi befektetők kezébe kerültek. Elhibázott lépésnek bizonyult a közmű szolgáltató vállalatok (gáz, víz- és elektromos művek) és pénzintézetek magánkézbe adása, mert a valódi piaci verseny elmaradása miatt a közüzemi szolgáltatások és a pénzintézeti díjak lényegesen magasabbak lettek, mint Csehországban és Lengyelországban. A magánosítási folyamat eredményeként az 1990-es évek végére a magántulajdon aránya elérte a 70 százalékot, miközben az állami tulajdon részesedése 30 százalékra csökkent. Ugyanakkor a privatizációból származó bevételek ellenére nem csökkent érdemben az államadósság. A privatizáció pozitívuma, hogy hozzájárult a nemzetgazdaság ágazati és termékszerkezetének átalakulásához, valamint a korszerű vállalati és menedzsment ismeretek elterjedéséhez. Pénzügypolitikai téren sikeresnek bizonyult az államháztartás stabilizációja és az infláció megfékezése. A Bokros-csomag bár kétségkívül megteremtette a magyar gazdaság fenntartható növekedésének alapjait, de a radikális beruházásokat és fogyasztást visszafogó intézkedéseivel egyértelműen káros hatást gyakorolt a lakosság jövedelmi viszonyaira és életszínvonalára. Mindezek következtében a magyar társadalom körében nőtt az általános elégedetlenség a rendszerváltozás folyamatával kapcsolatban.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Dicházi Bertalan (1998): A tulajdoni átalakulás. In. Schmidt Mária és Tóth Gy. László (szerk.): Janus-arcú rendszerváltozás. Tanulmányok. Összeállította: Kairosz Kiadó. Budapest. 64-91. old. A folyamatról jó áttekintést ad Gulyás László (2010): A magyarországi privatizáció első szakasza: A spontán privatizáció 1988-1990. Heller Farkas Füzetek. VIII. évfolyam 2010. 17-23. old.
- 2 Cseszka Éva (2008): Rendszerválság. Magyar gazdaságtörténet 1979-1989 között. In. Schlett András (szerk.): Alap és felépítmény. Gazdaságpolitika a Kádár-rendszerben. Heller Farkas Füzetek. Közgazdaság- és Társadalomtudományi Folyóirat. 2008. VI. évfolyam, 153. old.
- 3 Botos Katalin (2008): Egy közép-európai állam nyomorúsága, avagy hogyan lettünk elsőből utolsók. Közép-Európai Közlemények. 2008/1. szám. No.1. 22-37. old. In. <http://vikek.eu/wp-content/uploads/2014/02/KEK-01.pdf> Letöltve: 2021. november 20.
- 4 Botos Katalin (2007): Egy közép-európai állam nyomorúsága, avagy hogyan lettünk elsőből utolsók. Rendszerváltástól rendszerváltásig. Tanulmányok a jelenkori magyar gazdaság történetéből. In. Heller Farkas Füzetek. Közgazdaság- és Társadalomtudományi Folyóirat. 2007/1. szám. 64. old. In. <https://jak.ppke.hu/uploads/articles/11269/file/2007..pdf> Letöltve: 2021. november 20.
- 5 Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 559. old.
- 6 Botos (2007): 70. old.
- 7 Romsics (1999): 561-562. old.
- 8 Gulyás László (2009): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In. Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATE Press Kiadó. Szeged. 181-182. old.
- 9 Romsics (1999): 560. old.
- 10 Mészáros Tamás – Tátrai Miklós (2009): A privatizáció 20 éve Magyarországon. In: http://www.politikaievkonyv.hu/online/mp20/1-16_meszaros.html Letöltve: 2021. november 20.
- 11 Török Ádám (2007): Gazdaság Kelet-Közép-Európában 1990-2006. História. 2007/4. szám. 3-9. old.
- 12 Aldcroft, Derek Howard – Morewood, Steven (1995): An uncertain fate. In. Aldcroft, Derek Howard – Morewood, Steven (ed.): Economic Change in Eastern Europe since 1918. E. Elgar Publisher. Aldershot, Hants, England. 221. old.
- 13 Botos (2007): 90-100. old.

- 14 Bogár László (2008): Magyarország felszámolása. Kairosz Kiadó. Budapest. 81-123. old.
- 15 Csath Magdolna (2009): Mi történt velünk, avagy miért futott vakvágányra a rendszerváltás vonata? In: Gazdag László (2009): Magyarország úttévesztése. A rendszerváltás közgazdaságtana. Mundus Kiadó. Budapest. 145-155. old.
- 16 Gazdag László (2009): Magyarország úttévesztése. A rendszerváltás közgazdaságtana. Mundus Kiadó. Budapest. 175-181. old.
- 17 Gulyás (2009): 183. old.
- 18 Báger Gusztáv–Kovács Árpád (2004): Privatizáció Magyarországon, Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézet. 131-141. old.
- 19 György László – Veress János (2016): 2010 utáni magyar gazdaságpolitikai modell. Pénzügyi Szemle. 2016/3. szám. 367-388. old. In. https://www.penzugyiszemle.hu/upload/documents/gyorgy-2016-3pdf_20161214121832_96.pdf Letöltve: 2021. november 21.
- 20 Romsics (1999): 563. old.
- 21 Gulyás (2009): 178. old.
- 22 Romsics (1999): 564. old.
- 23 Romsics (1999): 563. old.
- 24 Botos Katalin (2005): Burden of the past and challenges for the future. Heller Farkas Füzetek, Vol 1. 2005. 44. old. In. [https://jak.ppke.hu/uploads/articles/11269/file/2005.\(1\).pdf](https://jak.ppke.hu/uploads/articles/11269/file/2005.(1).pdf) Letöltve: 2021. november 20.
- 25 Gulyás (1999): 179. old.
- 26 György – Veress (2016): 370 old.
- 27 Borvendég Zsuzsanna (2020): A hálózat pénze. Magyarország kirablásának megszervezése. Köröstárkány – Balatonfőkajár, Kárpátia Stúdió. 132. old.
- 28 György – Veress (2016): 370. old.
- 29 Romsics (1999): 565. old.
- 30 Gulyás (2009): 181. old.
- 31 Gazdag László (2007): A Bokros-csomag mítosza és a valóság. Laurus Kiadó. Győr. Nagy Pongrác (2004): A rendszerváltás gazdaságpolitikája. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- 32 Matolcsy György (2015): Egyensúly és növekedés. Konszolidáció és stabilizáció Magyarországon. 2010-2014. Kairosz Kiadó. Budapest. 16. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Aldcroft, Derek Howard – Morewood, Steven (1995): An uncertain fate. In. Aldcroft, Derek Howard – Morewood, Steven (ed.): *Economic Change in Eastern Europe since 1918*. Aldershot, Hants, England. E. Elgar Publisher. 206-237. old.
- Báger Gusztáv–Kovács Árpád (2004): *Privatizáció Magyarországon*, Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézet. 131-141. old.
- Bogár László (2008): *Magyarország felszámolása*. Kairosz Kiadó. Budapest. 81-123. old.
- Borvendég Zsuzsanna (2020): *A hálózat pénze. Magyarország kirablásának megszervezése*. Köröstárkány – Balatonfőkajár, Kárpátia Stúdió. 132. old.
- Botos Katalin (2005): Burden of the past and challenges for the future. Heller Farkas Füzetek, Vol 1. 2005. 37-54. old. In. [https://jak.ppke.hu/uploads/articles/11269/file/2005.\(1\).pdf](https://jak.ppke.hu/uploads/articles/11269/file/2005.(1).pdf) Letöltve: 2021. november 20.
- Botos Katalin (2008): Egy közép-európai állam nyomorúsága, avagy hogyan letünk elsőből utolsók. In. *Közép-Európai Közlemények*. 2008/1. szám. No.1. 22-37. old. In. <http://vikek.eu/wp-content/uploads/2014/02/KEK-01.pdf> Letöltve: 2021. november 20.
- Botos Katalin (2007): Egy közép-európai állam nyomorúsága, avagy hogyan letünk elsőből utolsók. *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Tanulmányok a jelenkori magyar gazdaság történetéből*. Heller Farkas Füzetek. Közgazdaság- és Társadalomtudományi Folyóirat. 2007/1. szám. 63-86. old. In. <https://jak.ppke.hu/uploads/articles/11269/file/2007..pdf> Letöltve: 2021. november 20.
- Csath Magdolna (2009): Mi történt velünk, avagy miért futott vakvágányra a rendszerváltás vonata? In. Gazdag László (2009): *Magyarország úttévesztése. A rendszerváltás közgazdaságtana*. Mundus Kiadó. Budapest. 145-155. old.
- Cseszka Éva (2008): *Rendszerváltás. Magyar gazdaságtörténet 1979-1989 között*. In. Schlett András (szerk.): *Alap és felépítmény. Gazdaságpolitika a Kádár-rendszerben*. Heller Farkas Füzetek. Közgazdaság- és Társadalomtudományi Folyóirat. 2008. VI. évfolyam, 138-155. old.
- Dicházi Bertalan (1998): A tulajdoni átalakulás. In. Schmidt Mária és Tóth Gy. László (szerk.): *Janus-arcú rendszerváltozás. Tanulmányok*. Kairosz Kiadó. Budapest. 64-91. old.
- Gazdag László (2007): *A Bokros-csomag mítosza és a valóság*. Laurus Kiadó. Győr.
- Gazdag László (2009): *Magyarország úttévesztése. A rendszerváltás közgazdaságtana*. Mundus Kiadó. Budapest. 175-181. old.

- Gulyás László (2009): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In: Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenytől a Széchenyi tervig. JATE Press Kiadó. Szeged. 175-184. old.
- Gulyás László (2010): A magyarországi privatizáció első szakasza: A spontán privatizáció 1988-1990. Heller Farkas Füzetek. VIII. évfolyam 2010. 17-23. old.
- György László – Veress János (2016): 2010 utáni magyar gazdaságpolitikai modell. Pénzügyi Szemle. 2016/3. szám. 367-388. old. In: https://www.penzugyiszemle.hu/upload/documents/gyorgy-2016-3pdf_20161214121832_96.pdf Letöltve: 2021. november 21.
- Matolcsy György (2015): Egyensúly és növekedés. Konszolidáció és stabilizáció Magyarországon. 2010-2014. Kairosz Kiadó. Budapest. 9-36. old.
- Mészáros Tamás – Tátrai Miklós (2009): A privatizáció 20 éve Magyarországon. In: http://www.politikaievkonyv.hu/online/mp20/1-16_meszaros.html Letöltve: 2021. november 20.
- Nagy Pongrác (2004): A rendszerváltás gazdaságpolitikája. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 559-569. old.
- Török Ádám (2007): Gazdaság Kelet-Közép-Európában 1990-2006. História. 2007/4. szám. 3-9. old.

Dr. habil. DÖMÖK Csilla

egyetemi docens

PTE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

associate professor

Univesity of Pécs

Faculty of Arts and Social Science

email: csilladomok@yahoo.de

FÖDERALIZMUS ÉS SZUBSZIDIARITÁS AZ EURÓPAI UNIÓBAN

FEDERALISM AND SUBSIDIARITY IN THE EUROPEAN UNION

ABSTRACT

Nowadays, federalism and subsidiarity have become the watchwords of the political discourse around European integration and its further development. Both are used to oppose the dreaded centralism of the European Union and to prevent the undermining of the competences of the member states. On the other hand, they reject federalism and sovereignty because it could open the door to a further strengthening of the European Union at the expense of the sovereignty of the Member States. Despite different conceptual interpretations and the resulting frontal positions, what have in common is that they differ from the path on which European integration is moving forward, in which competences are transferred from the Member States to the European Community, even if European unity is generally recognised. Behind the conceptual façade lies first of all the traditional explanation of the organisational division and division of competences between the Community and the Member States.

Kulcsszavak: centralizmus, kompetencia, integráció, európai egység, szubszidiaritás

Keynotes: centralism, competence, integration, European Unity, subsidiarity

1. Föderalizmus versus szubszidiaritás

Manapság a föderalizmus és szubszidiaritás az európai integráció körüli politikai diskurzus és az integráció továbbfejlesztésének jelszavaivá lettek. Mindkettőt arra használják, hogy szembeszálljanak egyrészt az Európai Unió rettegett „centralizmusával” és kivédjék a tagállamok illetékességének aláásását. Másrészt visszautasítják a föderalizmust és szuverenitást, mert kaput nyithat az Európai Unió további erősödésének a tagállamok szuverenitása kárára. Az eltérő fogalmi értelmezés és az ebből adódó frontállások ellenére mindkét táborban közös az, hogy eltérnek attól az irányvontól, amelyen az európai integráció jelenleg tovább halad – amelyben a kompetenciákat a tagállamokról az Európai Közösségre ruházzák át, még ha az európai egységet általánosan el is ismerik. A fogalmi homlokozat mögött elsőként a Közösség és a tagállamok közötti szervezeti felosztás, és kompetencia-megosztás tradicionális magyarázata rejtőzik. Nyilvánvalóvá válik ugyanakkor egy új komponens is, amely további dimenziót kölcsönöz a kérdés megvitatásának, azaz a tagállamok belső struktúrájának a kérdése, különös tekintettel azok, tartományokba, régiókba és kommunákba történő tagolódására az Európai Unión belül. Az európai integráció problematikáját kezdetektől a tagállamok gazdasági vagy politikai együttműködésének, a nemzetközi vagy szupranacionális közösségi struktúra, a nemzetközi jogi-konföderális vagy államjogi-föderális berendezkedés egymással versengő koncepciói határozták meg. A 80-as évekig sikerült, a különböző elképzeléseket az „Európai Unió” célja alatt egyesíteni, amely ugyan általánosságban a tagállamok szorosabb összetartozására irányult, részleteiben azonban nyitva hagyta, hogy ennek egy erőteljesebb koordináció vagy integráció révén kell megvalósulnia.¹ A 80-as évek közepétől azonban elkezdett felbomlani a formális kompromisszum, amikor már kirajzolódott az Európai Unió konkretizálása és már nem lehetett kitérni a versengő koncepciók közti választás elől. Különösképpen az Európai Tanács ünnepélyes nyilatkozata az Európai Unióról (1983) és az Európai Unió megalakulásának az Európai Parlament által kidolgozott tervezete (1984) adtak impulzusokat. Az Egységes Európai Okmánnyal (1986) végül a közösségi jogban is lefektették az Európai Unió céljait. Habár az Egységes Európai Okmány egyébként túlnyomórészt az elért integrációs állapot konszolidációjára és a belső piac létrehozásának megerősítésére korlátozódott, ezzel az európai integráció megújításának alapkövét helyezték el. A gazdasági- és valutaunió meg-

teremtése valamint a politikai unió kialakítása során², ennek megfelelően már nem csupán az ehhez szükséges és alkalmas egyes szabályozásokról volt szó, mint a korábban a Közösség szerződéseinek kiegészítése során, hanem egyúttal a megvalósítandó Európai Unió kialakításának általános elveiről.

A tagállamok többé már nem zárt egységnek bizonyultak, hanem transzparensnek mutatkoztak a tartományok, régiók és közösségek szerinti adott tagozódásukban. A dualista irányultság következeképp utat engedett a többdimenziós orientációnak az Európai Unió kialakításakor. A föderalizmus és szubszidiaritás mint az integrációval kapcsolatos magyarázatok kristályosodási pontjaiként használt fogalmak egyértelművé teszik, hogy az európai integrációt új alapokra kell helyezni. A tagállamok egyes kompetenciáinak a Közösségre történő egydimenzionális átruházásához egy átfogó, egységes koncepcióra van szükség, az Európai Unióval létrejövő közösség szervezeti, hatásköri rendszeréhez, általános rendezőelvek segítségével. Az, hogy a föderalizmus és szubszidiaritás fogalmi képesek-e és milyen mértékben képesek teljesíteni az ilyen rendezőelvekkel szemben támasztott követelményeket, kérdésesenek tűnik az integráció eltérő értelmezése miatt. A kétélyeket erősíti továbbá az is, hogy a szubszidiaritás elve ugyan az Európai Unióról szóló szerződés révén nyomatékosan szerepel a közösségi jogban, a föderalizmus fogalmát azonban tudatosan kihagyták a szerződés szövegéből. Hogy milyen kifejezőerővel bír a föderalizmus és a szubszidiaritás az Európai Unió közösségi joga és struktúrája szempontjából, részletesebb vizsgálódást igényel. Ehhez a továbbiakban elsőként általánosságban tisztázni kell a föderalizmus és szubszidiaritás fogalmát és szerepét, ezt követően pedig azt kell megállapítani, hogy ezek a jelenlegi szerződés-jogban milyen formában jelennek meg és végül az uniós jogban rejlő jogi tartalmukat és rögzítésüket kell vizsgálni.

2. Föderalizmus mint rendező és jogi elv

A föderalizmus egy ragyogó és problematikus fogalom,³ amit eltérő tartalommal használunk különböző összefüggésekben. Általában véve egy tagolt közösség rendezőelvét értjük alatta, amelyben az önálló egységek egy átfogó egésszé kapcsolódnak össze. Ez létrejöhet akár a korábban különálló egységek összeolvadásával, akár az előzőleg differenciálatlan egységek felosztása révén. A föderalizmus ennek megfelelően – címkeként – sokféleséget jelent az egységben. Lényeges ugyanakkor az egyes részek és az egész

önállósága, mindamellet, hogy ezek egyidejűleg egymással összekapcsolódnak. Önállóság és összekapcsolódás nem abszolút, hanem – egymásra vonatkozó – relatív nagyságok.

A föderalizmus tehát ezáltal az unitarizmus/centralizmus és partikularizmus/szeparatizmus között áll, melyeknek az a céljuk, hogy az egységek beolvadjanak az egészbe ill. az egész önálló egységekre bomoljon fel. Ebben az értelmezésben a föderalizmusnak az egész és az egységek közötti egyensúlyt kell létrehoznia és megőriznie. Egyes értelmezések szerint irányulhat a föderalizmus az egység ill. a sokféleség megerősítésére. Ez magyarázza az Európai Unió föderális struktúrájával szemben tanúsított eltérő viszonyulást, amit például a német tartományok helyeselték, az Egyesült Királyság azonban elutasított, mert vagy több sokféleség vagy több egység kapcsolódik össze. A 18. századi alkotmányozás megítélésétől eltérően a föderalisták és föderalista-ellenesek nem állnak szemben egymással az Európai Unióról szóló jelenlegi vitában, hanem egy oldalon vannak. A föderalizmus mint politikai rendező elv vonatkozási pontja az állam – egyrészt az egyes részekből álló belső szerkezetét tekintve, másrészt a többi államhoz fűződő viszonyából adódó extern szerkezete tekintetében. E szerint különbséget kell tennünk állami (nemzeti) és államok közötti (nemzetközi) föderalizmus között.⁴ Ezt a kettéosztást, ami az államjogi és nemzetközi jogi nézet közötti hagyományos dualizmusnak felel meg, egyre inkább kiegészíti egy államokat átfogó (transznacionális) föderalizmus, amely a politikai közösségre vonatkozik, amit – mint ahogy főként az Európai Uniót – már nem értelmezhetünk a dualista fogalmi eszköztár segítségével. A föderalizmus mint állami (nemzeti) rendező elv az állam belső tagozódására irányul. Ennek révén ellentmondásban van az egységállammal, amelyet az ókor óta államideálnak tekintettek és ami az abszolutizmusban érte el jellemző formáját.⁵ A szuverenitás és a hatalmi erő csak az egységállamot illeti meg és oszthatatlan. Kifelé és befelé egyaránt zárt egységet mutat, amely következményeként az összes hatalmi erőt egy kézben egyesíti.⁶ Az állam gyakorlata mindazonáltal nem felel meg ennek az állam-ideálnak. Már az abszolút uralkodó sem volt képes arra valós okokból, hogy saját maga gyakorolja a teljes uralmat. Az egységállam ideáljának az abszolutista szuverenitás dogma révén történő kicsúcsosodása új jogi szemléletmódot tett lehetővé az állam kialakításánál.⁷ Az állam egységének megőrzése érdekében elegendő, hogy az állam rendelkezzen a legfőbb belső hatalommal, hogy biztosítsa az uralom elengedhetetlen ellentmondás-mentességét. Nem tűnt azonban szükségszerűnek, hogy a teljes államhatalom

egy kézben egyesüljön.⁸ A differenciált államfelépítéshez vezető út ezáltal tehát ki volt egyengetve. Az állam nem csupán monolitikus egységként, hanem önmagában tagozódó szervezatként volt értelmezhető és megvalósítható. Általában fokozatosan alakultak ki a dekoncentráció, decentralizáció és a szövetségi állam jogi kategóriái.

Az állam felosztását és a szervezeti egységeket, amelyek egymáshoz képest mellé- vagy alárendeltek lehetnek, (horizontális ill. vertikális dekoncentráció) dekoncentráció jellemzi, ugyanakkor ezek az állami egységek, egységes jogi személyiséggel rendelkezők maradnak.⁹ Egy másik értelmezésben föderalizmus alatt a hatalom teljes megosztását értjük a legiszlatív, exekutív és judikatív szervezetek között. A fogalom azonban többnyire szűkebb értelemben a közigazgatási rendszer különböző hatóságokra történő szervezeti felosztására korlátozódik.¹⁰ Decentralizáció ezzel szemben az állam szervezeti egységekre történő felosztását jelenti, amelyek ugyan szintén mellé- és alárendelt viszonyban állhatnak egymással (horizontális ill. vertikális decentralizáció), ugyanakkor az állam jogi személyiségével szemben saját jogi személyiséggel bírnak és csupán az állam felügyelete alatt maradnak meg. Ennek megnyilvánulási formái a közszféra testületei, intézményei és az alapítványok, főként a települések és régiók önkormányzati testületei.¹¹ A szövetségi állam végül az állam olyan szervezeti egységekbe történő felosztását jelenti, amelyek saját maguk is állami karakterrel rendelkeznek, vagyis egy (tag) államokból összetett állammal rendelkeznek.¹² Példa erre Németország, az Amerikai Egyesült Államok vagy Svájc. Míg a dekoncentráció az állam kizárólagos jogi személyiségén belüli felosztására korlátozódik, a decentralizáció további jogalanyokat ad hozzá az állam jogi személyiségéhez, amelyek az állami feladatok egy részét önállóan, még ha állami felügyelet mellett is gyakorolják. Ezt az önálló feladatgyakorlást az állam szemszögéből közvetett államigazgatásként, az önálló jogalanyok szempontjából pedig közvetlen önkormányzásként (jogi értelemben)¹³ lehet nevezni, amely autonómiává válik, amennyiben a jogalkotás illetékességét is magában foglalja a feladatgyakorlás.¹⁴ A szövetségi államban az önálló jogalanyok önálló állami hatalommá erősödnek. Ezzel mindazonáltal még nem oldottuk meg a szövetségi állam és a – területileg – decentralizált egységállam közötti megkülönböztetés kérdését, mivel az állami feladatellátás mindkettőben az (össz-)állam és az önálló jogalanyok között van felosztva. A megkülönböztetés mérvadó kritériumát nem a tagállamok államiságában találhatjuk meg, mert ezáltal megszűnne a szövetségi állam és az állam-szövetség közötti különbségtétel, amely

szintén államokból áll. Az elhatárolás nem történhet kvantitatívan sem az önálló jogalanyok ill. tagállamok állami feladatgyakorlásban történő – csekélyebb vagy nagyobb – részvétele alapján, mivel ez az arány folyamatosan emelkedhet vagy éppen csökkenhet, anélkül hogy mindeközben átlépné a területileg decentralizált és tagállamok által ellátandó feladatok között húzódó egyértelmű választóvonalat.

Végül csak egy formális differenciálás kínálkozik alkalmasnak, amely az állam felosztásának jogi garantálását célozza meg. Ahhoz hogy ezeket a közös jellemzőket valamint eltéréseket fogalmilag megfelelő módon értelmezzük, ugyanakkor ne önkényesen mellőzzük, szűkebb értelemben (szövetségi államiság) és tágabb értelemben (decentralizáció, dekoncentráció) vett föderalizmusról beszélhetünk mint állami (nemzeti) rendezőelvről.¹⁵ Föderalizmus mint államok közötti (nemzetközi) rendezőelv az államok közötti kapcsolatra irányul, amely mint saját nemzetközi jogi személyiség a résztvevő tagállamok viszonyaihoz társul. Tágabb értelemben valamilyeni nemzetközi jogi szinten lévő szervezett állam-kapcsolatot (nemzetközi [államok közötti] rendezőelvet) értünk ezalatt, szűkebb értelemben az úgynevezett államszövetséget. Egy általánosan elismert, élesen körülhatárolható választóvonal ugyan nem alakult ki a két kategória között és ez nem is tűnik szükségszerűnek, hiszen mindkettő a nemzetközi jog szabályozásai alá esik. Sokkal fontosabb jelentőségű azonban a szövetségi államtól való elhatárolás, mivel ebben az államjogi szabályozás a mérvadó. Mint ahogy a szövetségi állam és a területileg decentralizált egységállam differenciálása esetében is a szövetségi állam és az államszövetség közötti különbség mérvadó kritériumát nem lehet sem az állami feladatgyakorlás kvantitatív aránya, sem materiális jegyek alapján meghatározni, mint például a cél meghatározása, időtartam, vagy a szervezet struktúrája jellemzői szerint, mivel ezek az ismérvek mindkét viszony esetében azonos módon fennállhatnak. Az állami (nemzeti) és államok közötti (nemzetközi) föderalizmus hagyományos megjelenési formái az államjog és nemzetközi jog közötti szigorú kettősségre irányulnak. A kettős felfogás elfedi ugyan a föderalizmus általános jelentését mint átfogó (transznacionális) rendezőelv. Ennek megfelelően a föderalizmus hagyományos sajátosságai mint dekoncentráció, decentralizáció, szövetségi állam vagy államszövetség megjelennek az egységállam és az önálló egyes államok közötti kontinuumban, amelyek nem kizárják, hanem kiegészítik egymást kölcsönösen és egymás mellett képesek megmaradni. A vonatkozási pont nem a (szuverén) állam, hanem a tagozódó közösség, amely az állam- és nemzetközi jog közötti dualizmust hidalja át és és egyidejűleg mindkét jogterületben gyökerezik.¹⁶ „Sokféle-

ség az egységben” politikai rendezőelveként a föderalizmus a egyfelől a partikuláris és szeparatista tendenciák, másrészt az unitarista és centralista tendenciák kereszttüzében áll.

Unitarizmus és centralizmus a nagyobb egységre, a partikularizmus és szeparatizmus pedig inkább a sokféleségre irányul, mely során a centralizmusnak és szeparatizmusnak¹⁷ végül meg kell szüntetnie és egy egységállammal ill. teljesen önálló egyes államokkal kell pótolnia a közösség szerkezetét, az unitarizmusnak és partikularizmusnak ezzel szemben csak egyik vagy másik irányba kell változtatnia azt. A sokféleségre irányuló tendenciák okai főként valódi adottságok lehetnek, mint például regionális, lokális, etnikai, nyelvi, vallási vagy történelmi sajátosságok. Ezek normatív jellegűek lehetnek, például a pluralizmus, participáció, polgár-közelség, hatalommegosztás, transzparencia vagy a versengég utáni vágy által vezéreltek. A sokféleség mindazonáltal hátrányokat is rejt magában, mint a nehézkes intézkedés és a döntéshozatal eljárásainak lassúsága, haszonlesés és obstrukció az egészszel szemben vagy kizárás és gyűlölködés a kívülállókkal szemben. Az egységgé válás tendenciái visszavezethetők úgyszintén valós adottságokra, mint például a közlekedési- és kommunikációs viszonyok, gazdasági tényezők vagy közös értékrendek. Továbbá normatív okokra is visszavezethetők, példaként említsük az egyenlő jogok és életfeltételek itánti igényt, a mobilitás vagy az egymással való találkozás és információcsere iránti igényt a gazdasági, kulturális és általános emberi kapcsolatokban. Végül is az egységnek is lehetnek úgyszintén negatív hatásai, mint például a különlegességek kiegyenlítése, beilleszkedési kényszer, a kisebbségek majorizálása a többség által a belpolitikában vagy a közös erővel való visszaélés a kívülállókkal szemben. A politikai közösség tartós formájaként a föderalizmus csak akkor működhet, ha az egységhez és sokféleséghez vezető tendenciák kiegyenlítése a mindenkor követelményekhez való alkalmazkodás révén megtörténik. Ehhez valamennyi közreműködő erő alapkonszenzusára van szükség vagy legalább a különböző, több egységre vagy több sokféleségre törekvő erő közötti egyensúlyra. Optikai rendezőelvként a föderalizmus egy közösség szerkezetéhez csupán az irányvonalak elő-jogi alapfeltételeit nyújtja. Jogi hatékonyságához szükség van egy jogilag kötelező érvényű keretben történő rögzítésre (föderalizmus mint jogalkotó elv). Ez a keret – a nemzeti és nemzetközi föderalizmus hagyományos dualizmusának megfelelően – alkotmány vagy megállapodás formájában, de – a transznacionális föderalizmussá történő újabb fejlődésnek megfelelően – alkotmányjogi és szerződés-jogi elemeket ötvöz egymással.

2.1. Szubszidiaritás mint hatalommegosztó és jogi elv

A föderalizmus kifejezéséhez hasonlóan a szubszidiaritás elvének a fogalma is sokrétű és különböző alakban ölt testet.¹⁸ Teljes általánosságban és továbbmutató ismeretértéke nélkül a fogalom alatt egy politikai és társadalmi rendezőelvet értünk, az állam és a társadalom felépítésének törvényét.¹⁹ Sokkal kifejezőbb az az Európai Unió körül folytatott vitában a kristályosodási pontként szolgáló körülírás, amely a szubszidiaritás elvét a pápai enciklopédia „Quadragesimo anno” (1931)²⁰ katolikus társadalomelméletén keresztül mutatta meg:

„... amit az egyes egyének saját erejükből és képességeik révén meg tudnak valósítani, azt a hatáskörükből kivenni és a közösségre bízni tilos, éppen így mindazt, amit egy kisebb és alacsonyabb szinten szerveződött közösség képes végrehajtani és ellátni, egy nagyobb és magasabb szinten szerveződött társulásra áthárítani jogszerűtlenség, ... mivel minden társadalmi tevékenység lényegénél és benne rejlő erejénél fogva segíteni – szubszidiálni – köteles a társadalmi egész egyes részeit, ellenben soha nem szabad bomlasztani vagy bekebeleznie azokat.” (79.) (Dér Katalin fordítása)

A szubszidiaritás elve az egyén és a közösség, a privát és felsőbb hatalom, a kisebb és nagyobb szervezetek közötti hatalommegosztó elvként egy tagolt közösség közfeladatainak hozzárendelését célozza meg. Így tehát felvetődik a kérdés, hogy a szubszidiaritás elvnek vajon a már meglévő tagolódásból kell-e kiindulnia és csupán fel kell osztania a részek és az egész között az elvégzendő feladatokat (kompetenciális dimenzió) vagy meg is kell határoznia a közösség szerkezeti tagolását (szervezési dimenzió). Amennyiben a szubszidiaritás elvnek alapvetően egy rendező szerepet kell betöltenie, nem lehet-e ennek tárgya egyúttal a közösség tagolása és a feladatok megosztása mint variálható mérték. A kettő közül az egyik mérték sokkal inkább rögzített kell legyen és vezérfonalként kell szolgálnia a másik számára. Egyéb esetben a szubszidiaritás elve csupán egy homlokzat, amely mögött a mérvadó mércék rejtve maradnak. A közösség tagolása ráadásul a föderalizmus rendelkezésére áll mint szervezőelv, amely a rész és egész közti kiegyenlítésre törekszik. A szubszidiaritás elve ezért a föderálisan tagolt közösségen belül a végrehajtandó feladatok hozzárendelésére koncentrálnak és korlátozódhat.

Ezáltal egyúttal az is felismerhető és biztosított, hogy a föderalizmus és a szubszidiaritás elve nem azonosak és nem is zárják ki, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást: föderalizmus mint szervező-elv a közösség különböző egységekre történő tagolására, a szubszidiaritás elv mint elosztó elv különböző egységek feladatai és hatáskörei számára. A közfeladatok és

hatáskörök elosztó elveként a szubszidiaritás elve feltételezi a hatáskörök birtokosai versengését. Egy ilyen versengésből hiányzik, ha a hatáskörök birtokosai önállóan és kötetlenül, főként mint szuverén államok léteznek egymás mellett, és mindenkor a kizárólagos területükért cselekednek. A szubszidiaritás csak akkor lép színre, ha a különböző hatáskörök birtokosai ugyanarra a területre vonatkoztatva (területi fennhatóság) és ugyanarra a személyi körre vonatkoztatva (személyi fennhatóság) részei a közfeladatok és hatáskörök gyakorlásának. Ez a szituáció áll fenn a tagolt közösségben a részegység és egész között, méghozzá függetlenül attól, hogy egy decentralizált egységállamról, szövetségi államról vagy egy államszövetségről van-e szó. Csupán arra van szükség, hogy a jogosultságok birtokosai egy közös feladatkörre és közös célra való tekintettel hierarchikus viszonyban álljanak egymással.²¹ A közfeladatok és hatáskörök megosztása a kompetenciák szétválasztásán vagy a összekapcsolásán keresztül történhet. A hatáskörök szétválasztása a tagokra és az egészre kizárólagos jogot ruház bizonyos feladatok és hatáskörök esetén. Általános körülírása szerint elsőként a közösség részegységeire van bízva, hogy azok mit képesek saját erejükből elvégezni.²² Az önálló (szuverén) államok kötetlen egymásmellettségétől eltérően egy hierarchikusan tagolt közösségben a rendelkezésre álló forrásokat (gazdasági- és pénzügyi kapacitás, emberi tényezők és egyéb) mindazonáltal szintén nem egy meglévő mérce szerint osztják fel a versengő kompetencia birtokosok között, mint ahogy magukat a közfeladatokat és jogosultságokat sem. A tagoknak és a közösségnek sokkal inkább meg kell osztoznuk ezeken a forrásokon, amelyek meghatározzák a mindenkori erejüket és lehetőségeiket, és csak ezután kell egy ennek megfelelő mércét kialakítani.²³ Az általános körülírás szerint a szubszidiaritás elvének végül az egységet kell köteleznie a tagok támogatására, ha ezek másképp nem képesek, saját erejükből feladataikat gyakorolni és hatáskörükkel élni.²⁴ Végül a szubszidiaritás elvének annak általános leírása szerint az egyes részeknek az alárendelt, az egész számára fontosabb, főként irányító és felügyelő hatásköröket kell kijelölni.²⁵ Erősítenie kell a közösség tagjait az egészszel szemben és a feladatok és hatáskörök kijelölése során alapvetően, azaz az egész kompetenciáinak figyelembevételével, előnyben részesíteni azokat.

Ebben a (relatív) preferencia variációban a szubszidiaritás elve párhuzamosságot mutat a föderalizmussal mint tendencia-elv, azonban abban különbözik attól, amennyiben ez a tagokat csupán erősíteni akarja, az egészet ugyanakkor meg akarja tartani. A föderalizmushoz hasonlóképpen a szubszidiaritás elvénél is szükséges, jogi hatékonysága érdekében, az elv

jogilag kötelező érvényű keretbe történő beiktatása (szubszidiaritás mint jogalkotó elv). Csak az általános vezérelvei szerint megalkotott jogi kereten belül tölti be a jogirányító mérce szerepét.²⁶ A változó adottságokhoz szükséges alkalmazkodási folyamatok, ugyanúgy mint a föderális berendezkedésnél, a politikai erők által, a közösség szabályozott eljárásai szerint mennek végbe. Emiatt is szükséges egy kiegészítő kontroll egy semleges döntő hatóság révén, főként egy független bíróságon keresztül.

2.1.1. Föderalizmus és szubszidiaritás elve az uniós jogban

Lényegében az európai integráció során kezdetektől fogva nem csak a föderalizmusról, hanem a szubszidiaritás elvéről is szó volt, mivel a közreműködő államok közösséggé szerveződése megkövetelte az új közösség alkotó egységeinek és az egész szerveződés szervezeti feltételeiről és a hatáskörök megosztásáról való döntést. Az 1986-os Egységes Európai Okmánnyal rögzítették először az Európai Unió célját kötelező érvénnyel a szerződési jogban és ezen kívül lefektették, hogy az Európai Közösségnek és az Európai Politikai Együttműködésnek együttesen hozzá kell járulniuk ahhoz, hogy az Európai Unió felé vezető úton konkrét előrelépéseket tegyenek (1. cikk). Ezáltal már nem lehetett kitérni azon kérdések elől, hogy milyen formában működik majd az Európai Unió és milyen alapelvek mentén, mely témákkal eddig ugyan részletesen foglalkoztak, de végül mégis nyitott kérdések maradtak. Az Európai Parlament az 1984-es az Európai Unió megalakulásáról szóló szerződéstervezetbe beemelte a szubszidiaritás fogalmát (Preambulum, 12. cikk). A német Szövetségi Tanács az erről 1986-ban készített állásfoglalásában megfogalmazta az Európai Unió föderális szerkezetére vonatkozó követelményét. A Közösség Európai Unióvá történő továbbfejlesztése kidolgozásakor általánosan átvették a föderalizmus és a szubszidiaritás fogalmait és ezek képezik azóta „az egyesült Európa építészeti elveinek” vezérvonalát.²⁷

A Német Szövetségi Tanács követelését az Európai Unió föderatív struktúráját illetően²⁸ a Közösség orgánumai alapvetően támogatták. Delors az Európai Bizottság elnöke tehát a föderatív Európához tartozónak vallotta magát, míg az Európai Parlament egyre sürgetőbbnek tartotta, hogy az Európai Közösséget föderatív alapokon nyugvó ill. föderatív struktúrájú Európai Unióvá alakítsák át. Az európai föderalizmus célirányát és közelebbi kialakítását illetően ugyanakkor eltértek az egyes elképzelések. A német tartományok „a centralizmus helyett föderalizmust” követelve általánosan az „Európai Közösség feladatainak további centralizálása” ellen fordultak, amely révén a szükséges beavatkozási potenciáljaik egyre csekélyebbek

lennének.²⁹ Az európai föderalizmus ezt követően tendencia-elvnek bizonyult az eddigi, a Közösség növekvő integráció irányába történő fejlesztésével szemben. Jelentősége, mint a részek és egész közti kiegyenlítő elv ezzel szemben a „németországi föderalizmusra” vonatkozott. A Közösség szervezetei az európai föderalizmust ugyan szintén egy centralizáció ellenes elvnek tekintették, ugyanakkor rámutattak a Közösség továbbfejlődése szükségességére és kiemelték az európai és nemzeti szint között betöltött kiegyenlítő funkcióját. A föderatív Európának sem kellene önmagát – tehát nem egymaga – alulról felépítenie és az Európai Unióval egy alkotmányt kapnia, amely szavatolja az egyensúlyt a tagállamok unióhoz fűződő viszonyában. A német tartományoknál azonban a Közösség és tagállamok viszonyában megőrzendő föderalizmuson túl elsősorban a föderalizmus megőrzéséről ill. létrehozásáról volt szó a Közösségen belüli saját, harmadik szintjük viszonylatában. Erről a szintről az eddigi integrációs fejlődés során alapvetően nem vettek tudomást és csupán a közösségi regionális politika keretein belül³⁰ vették figyelembe, mivel a tradicionális dualizmus értelmében az egyes tagállamok belső ügyeiről volt szó. Következésképpen az Európai Parlament 1984-ben visszafogottan beszélt annak szükségességéről, hogy a „a helyhatósági és regionális testületek közreműködését az európai felépítményben erre alkalmas formákban lehetővé tegyék” (preamble), anélkül hogy ezt részletesen kifejtésre kerülne. Az Európai Unióról szóló szerződéssel kapcsolatos diskurzusban a német tartományok egy a föderatív Európában létrehozandó harmadik szint mellett szálltak síkra. A Közösségen belüli szinguláris „államminőség” visszaállítása érdekében a többi tagállam „régiónál” kerestek támogatást és velük együtt dolgoztak ki egy közös stratégiát számos konferencián – többek között Münchenben (1989), Brüsszelben és Trientben (1990).³¹

A Politikai Unióról szóló kormánykonferencián a tartományok törekvéseiket négy fő követelésben összegezték: a szubszidiaritás elve rögzítése mint az EK jövőbeni aktivitásának fő irányvonala; egy regionális szervezet megalakítása a tartományok és régiók képviselőire az EK-ban; a tartományok és régiók közvetlen részvételi lehetősége az EK Minisztertanácsban azon kérdésekben, amelyek az államon belüli jog szerint érintik az őket kizárólag megillető kompetenciáikat és lényegi érdekeiket; a tartományok és régiók kereset benyújtási joga az EK intézkedéseivel szemben. Hogy követeléseiket még inkább nyomatékossá tegyék, konkrétan megfogalmazták ezeket mint jövőbeni szerződési határozatokat.³² A luxemburgi és holland elnökség szerződés-tervezetei ellenére, amelyek egy föderatív uniót ill. egy föderális berendezkedésű uniót tűztek ki célul, nem sikerült,

a föderalizmus elvét az Európai Unióról szóló végleges szerződésben egyértelműen és általánosan rögzíteni. A brit kormány számára a Közösség ilyen orientációja nem volt elfogadható az Egyesült Királyságban uralkodó föderalizmus-fogalom alapján, mely szerint egy föderális Európa fokozatosan egy a tagállamok fölé rendelt európai kormány- és parlamenti hatalomhoz vezetne.³³ Az Európai Unióról szóló szerződés ezért szövegezése szerint csupán „egy új lépcsőfokot jelent az európai népek egyre szorosabbá váló uniójának megvalósításában, amin belül a döntéseket lehetőleg a polgárok számára legközelebbi szinten kell meghozni” (A cikk 2. bek.). Mégis a szerződés tartalmazza a föderalizmus megerősítését, mint kiegyenlítőelvet az EU ill. az „EU, Európai Közösségekké” átnevezett Európai Gazdasági Közösség között, a tagállamok és a „régiók” mint a jövőbeni európai közösség részegységei között.³⁴ Az unió és az EK – az elért közösségi tulajdoni viszonyok teljes megőrzése mellett – új vagy kibővített célokat és feladatokat kap (az Európai Unióról szóló szerződés B cikk; az Európai Törvénykönyv 2-3a cikk); a tagállamok nemzeti identitását, amely eddig implicit a szerződéses jog részét képezte, immár nyomatékosan garantálják. (Az EU-ról szóló szerződés F cikk); a régiók kapnak egy tanácsadói képviselő szervezetet (EK-szerződés 198a-c cikk) és egy képviselőkön keresztül tudnak tárgyalni miniszteri szinten a tanácsban a tagállamuk érdekében (EK-szerződés 146. cikk).

Az unió és az Európai Közösség céljai és feladatai az integráció elve értelmében továbbra is alakíthatóak, azok megvalósítása során ugyanakkor a szubszidiaritás elvét kell figyelembe venni (EK-szerződés B. cikk 2. bek.; EK-szerződés 3b cikk). Az unió tehát egy föderális Európa elemeit mutatja fel, amely többlépcsősen tagolt: a közösség európai szintje és a régiók nemzeti szintje, részben az önkormányzatoké is,³⁵ ami abból adódik, hogy az úgynevezett „Régiók Gyűlése” regionális és lokális önkormányzati testületekből tevődik össze (EK-szerződés 198a cikk) és hogy a döntéseket az unió keretén belül lehetőség szerint a polgárokhoz legközelebb hozzák meg (EU-ról szóló szerződés A cikk 2. bek.). Ezáltal a föderális Európa számára felvetődik a három vagy négy szintű tagozódásnak megfelelő hatáskör-megosztás problémája, amelyet a szubszidiaritás elvének figyelembevétele mellett kell megoldani. Az Európai Unió egy tagolt közösséget képez, amely a Közösség mellett a tagállamokat valamit azok régióit is hatáskörök gyakorlóinak tekinti, amelyek feladataik és illetékességeik területi és személyi tárgyát illetően egymással versengő és hierarchikus viszonyban állnak. Így tehát teljesíti a szubszidiaritás elve szerinti kompetencia-megosztás feltételeit. A kompetenciák szubszidiaritás elv szerint történő megosztásának

szükségességét már az Európai Parlament az Európai Unió 1984-es alapításáról szóló szerződéstervezetében elismerték. A közös intézményekre a szubszidiaritás alapelve általánosan körülírt preambulumban csak azok a hatáskörök ruházhatók át, amelyekre azoknak szükségük van ahhoz, hogy feladataiknak eleget tegyenek, amelyeket hatékonyabban tudnának ellátni, mint a tagállamok saját maguk. Az Unió kizárólagos jogkörei területén az Uniónak egyedül kell cselekvőképesnek lennie, a tagállamokat azonban egy törvényen keresztül hatalmazzák fel beavatkozásra (12. cikk 1. bek. 1. mondat). A konkuráló hatáskörök területén az Unió csak akkor tevékenykedhet, hogy megoldja a feladatokat, amelyek közösen hatékonyabban megoldhatóak, mint az egyes tagállamok egyedül, főként azokat a feladatokat, amelyek megoldása az unió cselekvését igényli, mert azok mértéke vagy hatásai a nemzeti határokon túlra terjednek ki (12. cikk 2. bek. 2. mondat).

A preambulumban általánosan körülírt szubszidiaritás elvének tartalmi ismételése a konkuráló hatáskörökkel összefüggésben alkalmat adott a kételkedésnek, vajon csak ebben a tekintetben vagy általánosan van-e szó a hatáskörök megosztása jogerős alapelvről.³⁶ A Közösség Európai Unióvá történő alakulása kérdésében az 1986-ban elfogadott Egységes Európai Okmányt követően a résztvevő erők megegyeztek abban – másként mint a föderalizmus esetében – hogy a szubszidiaritás elvét mielőbb nyomatékosan rögzítik az új szerződésben. Az Európai Parlament viszont az 1984-es szerződéstervezetere hivatkozott, Delors Bizottsági elnök magát a szubszidiaritás elve védelmezőjének nevezte, és az Európai Tanács a szubszidiaritás elvet egy olyan alapelvnek tartotta, amelynek az unió alapjául kell szolgálnia. A tagállamok a szerződésekről szóló tárgyalásokhoz kiadott memorandumokban követelték, hogy a szubszidiaritás elvét egyértelműen foglalják be a szerződés szövegébe.³⁷ A nyilatkozatok mindenestre általánosságban többnyire elfogadták a szubszidiaritás elvét, anélkül hogy ezt közelebbről meghatároznák, vagy az Európai Parlament 1984-es szerződéstervezetere támaszkodtak. A szubszidiaritás elvével ugyanakkor részletesebben a német tartományok foglalkoztak állásfoglalásaikban, amelyek kritikus ellenpozíciót képviseltek az Európai Parlament szándékaival és a kormányok szerződés-tervezeteiben szereplő célokkal szemben alapvetően arról, hogy a szubszidiaritás elvének mint a kompetenciák elosztása elvének, az Unió számára történő feladat-megosztásában mint – jogalkotó – fontos szerepet kellene betöltenie.³⁸ Jelentős különbségek adódnak a szubszidiaritás elve, mint a hatáskör-megosztás hozzárendelésének mércéje, közelebbi meghatározásából. A Közösség intézményei, beleértve az Európai Tanácsot, abból indultak ki, hogy a szubszidiaritás elvének nem szabad korlátoznia a közösség fej-

lődésének további dinamikáját, míg a német tartományok a szubszidiaritás elvét lényegében az eddigi integrációs folyamat korlátozásának tekintették. Az Európai Unióról szóló szerződés végleges szövege lefekteti, hogy az Unió megvalósítja a céljait a szubszidiaritás elve figyelembevételével (B. cikk 2. bek.) és az Európai Közösség csak akkor jár el a nem kizárólag számára tulajdonított területeken a szubszidiaritás elve szerint, amennyiben és ameddig a tekintetbe vett intézkedések céljai nem valósíthatók meg kielégítő módon a tagállamok szintjén és ezért terjedelmük vagy hatásaik miatt jobban megvalósíthatóak a Közösség szintjén (az EK szerződés 3b cikk 2. bek.).

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Magiera, Siegfried, Die Einheitliche Europäische Akte und die Fortentwicklung der Europäischen Gemeinschaft zur Europäischen Union, in: Gedächtnisschrift für Wilhelm Geck, Köln u. a. 1989, 507 ff.o.
- 2 Laursen, Finn und Vanhoonacker, Sophie, (Hrsg.), The Intergovernmental Conference on Political Union, Maastricht 1992.
- 3 Dennewitz, Bodo, Der Föderalismus – Sein Wesen und seine Geschichte, Hamburg, 1947, 15. o.
- 4 Bülk, Hartwig/Lerche, Peter, Föderalismus als nationales und internationales Ordnungsprinzip, VVDStRL 21 (1964), 1. o. ff./66 ff., és az ezt követő vita.
- 5 Jellinek, Georg, Allgemeine Staatslehre, 3. Aufl., Berlin 1914, 625 o.
- 6 Quaritsch, Helmut, Staat und Souveränität, Bd. 1, Frankfurt (M.) 1970, 255 o..
- 7 A 20. század francia útkeresésekkel kapcsolatban lásd például Bene Krisztián: A Nagy Károly hadosztály. A Waffen-SS francia önkénteseinek harcai a keleti hadszíntéren. PTE BTK TTI MOSZT, Pécs, 2016. 21–60. old., ill. Bene Krisztián: A Szabad Francia Erők 1940–1943. A francia katonai együttműködés a második világháborúban. Kronosz Kiadó, Pécs, 2017. 44–45. old.
- 8 U.o. 310ff.; Jellinek, Georg, Allgemeine Staatslehre, 626 o.
- 9 Magiera, Siegfried, Föderalismus und Subsidiarität als Rechtsprinzipien der Europäischen Union, in: Schneider, Heinrich/Wessels, Wolfgang, Föderale Union – Europas Zukunft? C.H.Beck Verlag München 1994, 71-99.o.
- 10 Zippelius, Reinhold, Allgemeine Staatslehre, 11. Aufl., München 1991.
- 11 Ermacora, Felix, Das Wesen und die Grundformen der Zentralisation und Dezentralisation, Wien (1953), 101.o.
- 12 Kimminich, Otto, Der Bundesstaat, 1987.
- 13 Peters, Hans, Zentralisation und Dezentralisation, Berlin, Verlag von Julius Springer, 1928, 22ff. o.
- 14 Krüger, Herbert, Allgemeine Staatslehre, 2. Aufl., Stuttgart u.a. 1966, 492 o.
- 15 Történeti példaként lásd az Osztrák-Magyar Monarchiát, melyben a nemzeti mozgalmak egy része a Monarchia föderális átalakítására törekedett, bővebben Gulyás László (2002): Az Osztrák-Magyar-Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In. Gazdag László szerk. (2002): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2002. 168-188. old.
- 16 Vö. Zippelius, Allgemeine Staatslehre.

- 17 Arra vonatkozóan, hogy a szeparatizmus felülkerekedése esetén mi történik, történeti példaként lásd Gulyás László (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938-1939) regionális vonatkozásai. *Tér és Társadalom* 2003/3. szám 129-145. old.
- 18 Isensee, Josef, Subsidiaritätsprinzip und Verfassungsrecht, Eine Studie über das Regulativ des Verhältnisses von Staat und Gesellschaft, Berlin 1968, 14. o.
- 19 Süsterhenn, Adolf, Das Subsidiaritätsprinzip als Grundlage der vertikalen Gewaltenteilung, in: Festschrift für Hans Nawiasky, München, S. 156, 141. o.
- 20 Nyomtatásban in: Texte zur katholischen Soziallehre (kiadja) a Bundesverband der Katholischen Arbeitnehmer-Bewegung [KAB] Deutschlands), 4. Aufl., Kevelaer 1977, 91ff. o.
- 21 Vö. Isensee, Josef, Subsidiaritätsprinzip und Verfassungsrecht, 71. o.
- 22 Vö. Enzyklika „Quadragesimo anno”, Nr. 79.
- 23 Stadler, Hans, Subsidiaritätsprinzip und Föderalismus, Freiburg/Schweiz 1951, 47f. o.
- 24 Vö. Enzyklika „Quadragesimo anno”, Nr. 79.
- 25 Vö. Enzyklika „Quadragesimo anno”, Nr. 80.
- 26 Vö. Isensee, Subsidiaritätsprinzip und Verfassungsrecht.
- 27 Bauer, Joachim (kiadó.), Europa der Regionen, 2., unveränderte Aufl., Berlin 1992, 117. o.
- 28 Vö. Hermann-J. Blanke.
- 29 Bauer, Joachim (kiadó.), Europa der Regionen, Duncker&Humblot Verlag, Berlin 1992, 13. o.
- 30 Haneklaus, Winfried, Regionalpolitik in der Europäischen Gemeinschaft, Münster 1991.
- 31 Borchmann, Michael, Konferenzen „Europa der Regionen” in München und Brüssel, 1990, 879ff. o.
- 32 Bauer, Joachim (Hrsg.), Europa der Regionen, 92ff. o.
- 33 Premierminister John Major vor dem Unterhaus am 20.11.1991, in: Laursen, Finn u. Vanhoonacker, Sophie, 419ff. (423. o.)
- 34 Hrbek, Rudolf, Der Ertrag der „Verfassungsdebatte” von Maastricht: Ein Erfolg für den Föderalismus und die deutschen Länder?, in: Festschrift für Bodo Börner, Köln 1992, 125ff. o.
- 35 Vö. Blanke, Hermann-Josef, Die kommunale Selbstverwaltung im Zuge fortschreitender Integration, in: *Verwaltungsblatt* / 108. 1995 819-831. o.
- 36 Vö. Jacqué, Jean-Paul, in: Capotorti, Francesco/Hilf, Meinhard/Jacobs, Francis/Jacqué, Jean-Paul, Der Vertrag zur Gründung der Europäischen Union – Kommentar, Baden-Baden 1986, 83. o.

- 37 Laursen, Finn/Vanhoonacker, Sophie (Hrsg.), The Intergovernmental Conference on Political Union, 272.o.
- 38 Bauer, Joachim, Europa der Regionen, Duncker&Humblot, Berlin 1992 . 41ff. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bauer Joachim (kiadó.) (1992) : Europa der Regionen. 2. unveränderte Aufl., Berlin. 117. old.
- Blanke Hermann-Josef (1995): Die kommunale Selbstverwaltung im Zuge fortschreitender Integration, in: Verwaltungsblatt / 108. 819-831. old.
- Borchmann Michael (1990): Konferenzen „Europa der Regionen” in München und Brüssel. 879.old.
- Bülk Hartwig/Lerche Peter (1964): Föderalismus als nationales und internationales Ordnungsprinzip. VVDStRL 21 1.o. ff./66 ff., és az ezt követő vita.
- Dennewitz Bodo (1947): Der Föderalismus – Sein Wesen und seine Geschichte. Hamburg. 15.old.
- Ermacora Felix (1953): Das Wesen und die Grundformen der Zentralisation und Dezentralisation. Wien. 101. old.
- Enzyklika „Quadragesimo anno”, Nr. 79.
- Enzyklika „Quadragesimo anno”, Nr. 80.
- Gulyás László (2002): Az Osztrák-Magyar-Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In: Gazdag László szerk. (2002): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2002. 168-188. old.
- Gulyás László (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938-1939) regionális vonatkozásai. Tér és Társadalom 2003/3. szám 129-145. old.
- Haneklaus Winfried (1991): Regionalpolitik in der Europäischen Gemeinschaft. Münster.
- Hrbek Rudolf (1992): Der Ertrag der „Verfassungsdebatte” von Maastricht: Ein Erfolg für den Föderalismus und die deutschen Länder?, in: Festschrift für Bodo Börner. Köln. 125.old.
- Isensee Josef (1968): Subsidiaritätsprinzip und Verfassungsrecht, Eine Studie über das Regulativ des Verhältnisses von Staat und Gesellschaft. Berlin. 14. old.
- Isensee Josef (1968): Subsidiaritätsprinzip und Verfassungsrecht. 71. old.

- Jacqué Jean-Paul (1986): in: Capotorti, Francesco/Hilf, Meinhard/Jacobs, Francis/Jacqué, Jean-Paul, *Der Vertrag zur Gründung der Europäischen Union – Kommentar*. Baden-Baden. 83. old.
- Jellinek Georg (1914): *Allgemeine Staatslehre*, 3. Aufl., Berlin. 625.old.
- Kimminich Otto (1987): *Der Bundesstaat*
- Krüger Herbert (1966): *Allgemeine Staatslehre*, 2. Aufl., Stuttgart. 492ff.
- Laursen Finn und VanhoonackerSophie (Hrsg.) (1992): *The Intergovernmental Conference on Political Union*, Maastricht.
- Magiera Siegfried (1989): *Die Einheitliche Europäische Akte und die Fortentwicklung der Europäischen Gemeinschaft zur Europäischen Union*, in: *Gedächtnisschrift für Wilhelm Geck*, Köln u. a. 507.old.
- Magiera Siegfried (1994): *Föderalismus und Subsidiarität als Rechtsprinzipien der Europäischen Union*, in: Schneider, Heinrich/Wessels, Wolfgang, *Föderale Union – Europas Zukunft?* C.H.Beck Verlag München.71-99. old.
- Peters Hans (1928): *Zentralisation und Dezentralisation*. Berlin. Verlag von Julius Springer. 22.old.
- Quaritsch Helmut (1970): *Staat und Souveränität*, Bd. 1, Frankfurt (M.) 255.old.
- Stadler Hans (1951): *Subsidiaritätsprinzip und Föderalismus*, Freiburg/Schweiz. 47.old.
- Süsterhenn Adolf (1990): *Das Subsidiaritätsprinzip als Grundlage der vertikalen Gewaltenteilung*, in: *Festschrift für Hans Nawiasky*, München, S. 156,141.old.
- Zippelius Reinhold (1991): *Allgemeine Staatslehre*, 11. Aufl., München.
- Nyomtatásban in: *Texte zur katholischen Soziallehre (kiadja) a Bundesverband der Katholischen Arbeitnehmer-Bewegung [KAB] Deutschlands*, 4. Aufl., Kevelaer 1977, 91ff.
- Premierminister John Major vor dem Unterhaus am 20.11.1991, in: Laursen, Finn u. Vanhoonacker, Sophie, 419ff. (423. old.)

OROSZ László

tudományos főmunkatárs

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest

senior research fellow

Veritas Research Institute for History and Archives

email: laszlo.orosz@veritas.gov.hu

**A PROGRESSZIÓ KERESZTÉNY-NEMZETI
KÍSÉRLETE A HAZAI NEMZETISÉGPOLITIKÁBAN
(1919–1920)**

**THE PROGRESSIVE CHRISTIAN-NATIONAL ATTEMPT
IN DOMESTIC NATIONAL MINORITIES POLICY
(1919–1920)**

ABSTRACT

The initial (albeit short) phase of the counterrevolutionary system, which came to power with the collapse of the Hungarian Soviet Republic, focused completely on preserving the territorial integrity of the state, which was its utmost political priority. This aspiration was particularly apparent in how the government expressed its accommodating posture towards the ethnic minorities residing on the territory of Hungary. By autumn 1919, the showy codification of the national minorities policy of the revolutionary period, in anticipation of the disclosure of the conditions of the peace treaty, could not be reversed since backing out of concessions made not long beforehand would clearly not have exerted drawing power on the national minorities who could still be persuaded. The counterrevolutionary ideologues were forced to acknowledge that insofar as the dominant Great Powers wished to influence by means of a more positive image of Hungary, then they too would have to feign progressivism. Progressivism associated with the leftwing and liberalism was of course out of the question! Instead a Christian, conservative, “modernly consistent” and cataclysmic ideology-free façade that abetted peaceful symbiosis with the various ethnic minorities seemed the best course. The study examines the endeavors of

the Ministry of National Minorities and the more significant measures taken to maintain territorial integrity.

Kulcsszavak: kisebbségi kérdés, nemzetiségpolitika, keresztény-nemzeti kurzus, trianoni béke, területi integritás

Keynotes: national minorities as a political issue, national minorities policy, Christian-national course, Treaty of Trianon, territorial integrity

1. A hazai német kisebbség helyzete 1919 őszén

A Tanácsköztársaság bukásával hatalomra került ellenforradalmi rendszer kezdeti (igen rövid) időszaka teljes mértékben a legfőbb politikai prioritást, a területi integritás megóvását szolgálta. Különösképp felismerhető volt e törekvés a nemzetiségek felé tanúsított előzékeny kormányzati magatartásban. Abból a – ma már látjuk: naiv – reményből kiindulva, hogy az egyidejűleg zajló békekonferencia döntéshozatali eljárása során talán nincs még minden lefutva, egyértelműnek tűnt mindenki számára, hogy csakis példamutató nemzetiségpolitikával és a nem magyar ajkú lakosság centrifugális törekvéseivel szemben érdemi alternatívát kínálva táplálhatunk bármi reményt.

Szó sem lehetett ily módon arról, hogy az 1918. őszi összeomlás nyomán bekövetkezett baloldali előretörés látványos (bár a gyakorlatban nem megvalósult) nemzetiségpolitikai intézkedéseit a radikális jobboldali visszarendeződés maga alá gyűrje; – úgy, ahogy tette azt a közélet más területein. A régi rendhez, amit az őszirózsás forradalom felszámolt, nyilvánvalóan nem lehetett már visszatérni, így az átalakulás polgári demokratikus kísérlete (majd annak szélsőbaloldali kisiklása) idején a nem magyar népesség önigazgatási kereteinek kiépítésére tett dőcögős lépéseket most, a békefeltételekre várva, nem lehetett visszacsinálni: a csak nemrégiben megadott koncessziók visszavonása aligha gyakorolt volna vonzerőt a még megnyerhetőnek vélt nemzetiségekre. 1919 augusztusában a hatás–ellenhatás mechanizmus folytán az inga visszalendült ugyan a baloldal térfeléről, ám a hatalom új birtokosainak számolniuk kellett azzal, hogy amennyiben a nemzetközi közvéleményt és a döntéshozó nagyhatalmokat egy pozitívabb Magyarország-kép révén kívánják befolyásolni, akkor bizony saját maguknak is a progresszió látszatát kell kelteniük. Szóba sem jöhetett persze a baloldalisággal és a liberalizmussal azonosított progresszió! Ehelyett egy keresztény és konzervatív, a felforgató ideákkal szakító, de a különböző

etnikumok békés szimbiózisában érdekeltnek mutakozó, „korszerűen állagörző” arculat felöltése tűnt üdvöztőnek, mely ugyanakkor az új rendfeszítő belső indulatait, revansvágyát és az éledező sovén hangokat taktikusan leplezni igyekezett.¹

E kísérlet, ahogyan korábban Jásziék csábító kisebbségpolitikája is, csak kevés eredménnyel kecsegtetett.² A nemzetiségek már aligha voltak meggyőzhetőek (hisz többségük már a polgári demokratikus kormányzat időszakában kinyilvánította elszakadási határozatait), ám a kormányzat a nagyhatalmak jóindulatától még sok tekintetben érdemi korrekcióra számított. Ennek azonban előfeltétele volt az, hogy sikerüljön neki olyan erők létezését demonstrálni, méghozzá épp a hazai nemzetiségek részéről, amelyek a szeparatizmussal szembefordulva centripetális (tehát befelé húzó) törekvést hangoztatnak.

Erre nyilvánvalóan a hazai németiség tűnt a legalkalmasabbnak, őket ugyanis minden más nemzetiségünknel szétszórtabb területi elhelyezkedésük, valamint az anyaországtól való földrajzi távolságuk révén nemigen hajtották olyasféle irredenta törekvések, mint mondjuk az anyanemzeteikkel egyesülni vágyó románokat, szerbeket. Nekik nem volt kifejezett érdekük az elszakadás,³ ők aligha láthattak önnön népi állományuk egyben tartására az egységes Kárpát-medencei államnál kedvezőbb alternatívát, így hát nem is kívántak egy másik – várhatóan nem kevésbé nacionalista – államalakulat keretei közé átkerülni.⁴

Összességében azt mondhatjuk, hogy a hagyományosan állampatrióta érzelmű, hungarus-tudattal⁵ bíró és a kiegyezés utáni kor fogalmi rendszerében az ún. politikai magyar nemzethez tartozást híven megélő németajkú közösség kulturális önmeghatározásának, egyáltalán közösségi identitásának alapvető sarokkövét forgatta ki a történeti Magyarország szétzúzása. Márpedig őket, a katonai erővel birtokba vett és elszakított területek német népességét (mivel nem állt mögöttük győztes utódállam) senki sem hallgatta meg.⁶ E területek németjeinek sajátos igényeivel, önérdekű centripetális megfontolásaival valójában senki sem törődött. A magyarság mellett így voltaképp a hazai németek lettek azok, akik nem részesülhettek a nemzeti önrendelkezés magasztos elvének megvalósulását kísérő eufóriában.

2. Bleyer Jakab tevékenysége 1919-1920

A fentebb bemutatott szituáció volt az, ami lehetőséget teremtett a budapesti kormányzatnak arra, hogy az iránta eredendően nem ellenséges német

közösség pozitív hagyományaira és jóindulatú támogatására – mint példaértékű nemzetiségi attitűdre – alapozza integritásvédő stratégiáját. Vagyis lényegében egy egymásra utalt és kölcsönösen előnyös partneri viszony formájában, bizonyos koncessziók garantálásáért cserébe, a német kisebbség állampatrióta érzületének látványos kinyilvánításában reménykedett.

Ez a kormányzati alapállás ideális társra lelt Bleyer Jakab, a hazai sváb közösség tekintélyes vezetője, a budapesti egyetem germanista professzora személyében.⁷ Bleyer tökéletesen alkalmasnak látszott a forradalmi időszak kormányait váltó új kurzus elvárásainak kielégítésére. Politikai arculata remekül illett az ellenforradalom eszmerendszerébe: hangsúlyozottan keresztény és nemzeti, baloldallelles és integritásvédő volt, ráadásul még német származású is. A főtebb jelzett érdekazonosság és partnerség úgyszólván öbenne öltött testet: Bleyer szerepvállalása előnyös volt az államnak is, ugyanakkor saját közösségét szolgálva legalább annyira hasznos volt öneki is. Bleyer ugyanis, aki a német mozgalom sajtójában már 1918 előtt is hangoztatta a területi integritás fontosságát a hazai németiség szempontjából,⁸ mostanra, a leszakított országrészek német lakosságát veszni látva, egy újabb s még ijesztőbb kontextusba helyezhette a történeti államterülethez való ragaszkodást. Hitelesen kommunikálhatta tehát fő aggodalmát, nevezetesen azt, hogy elveszítve az erősebb népi öntudatú német tömböket, a csonkaországi németiség mennyiségileg és minőségileg is olyannyira megcsappan, hogy ezentúl nem fogják már respektálni, így várhatóan még tovább gyorsul az asszimilációs folyamat. Az érdekazonosság folytán 1919 augusztusától Bleyer az egymást követő Friedrich-, Huszár-, Simonyi-Semadam- és Teleki-kormányok nemzeti-ségi ügyekkel foglalkozó minisztere lett.⁹

A nemzeti kisebbségekkel foglalkozó minisztérium léte, annak pusztá ténye, már önmagában is fontos oszlopát képezte az előzékeny kormányzati politika külföld felé irányuló demonstrálásának. Olyannyira fontos oszlopát, hogy egyes vélemények szerint „a minisztérium feladata – nevével ellentétben – nem a magyar kormány jövőbeli kisebbségi politikájának kidolgozása volt, hanem a magyar területek [...] leválasztása elleni propagandatevékenység.”¹⁰ Ennek megfelelően a minisztérium nagyvonalúan felszerelt és finanszírozott intézmény volt, mely külön főosztályokkal rendelkezett a csonka országterületen visszamaradt egyes nemzetiségek¹¹ ügyeinek vitelére, ezek pedig saját politikai, sajtó- és propagandarészlegekkel bírtak. Az utóbbi különösen nagyvonalú támogatásban részesült.¹²

A minisztérium tevékenysége, kodifikációs előkészítő munkája valóban alátámasztja azt a megállapítást, miszerint felállítása teljességgel a területi

integritás védelmét szolgálta. Miniszterként maga Bleyer is arra törekedett, hogy összehangolja saját német nemzetiségi mozgalma (s vele együtt az összes többi hazai nemzeti kisebbség) érdekeit az eminens magyar államérdekkel, és ennek szellemében vonzerő gyakorlására képes látványos intézkedésekkel tudjon gravitáló erőt kifejteni az elszakított területek lakosságára, köztük saját német testvéreire.¹³ E koncepció egyik első elemeként Bleyer koordinálása alatt készült el az 1868. évi XLIV. tc. (a „nemzetiségi törvény”) eredeti szellemiségéhez visszatérő, és így propagandafegyverként is kiváló 1919. augusztus 21-i miniszterelnöki rendeletet a nemzeti kisebbségek egyenjogúsításáról, ami aztán megteremtette annak lehetőségét, hogy az alaprendelet főbb célkitűzéseit később szakminiszteri rendeletekkel konkretizálják.

A szóban forgó 4044/1919 M.E. sz. rendelet¹⁴ Bleyer személyes irányítása alatt az igazságügyi minisztériumban került kidolgozásra. Minthogy a polgári demokratikus és a kommunista kormányzatok nemzetiségi jogalkotásához képest érdemi visszalépésre (az integritásvédő politikát szem előtt tartva) gondolni sem lehetett, így bizonyos tekintetben még tovább is tágították a dualizmus kori kereteket. Elsősorban a nyelvhasználat terén: például míg az 1868-as törvény magyar hivatali nyelvet írt elő, addig a Bleyer által levezényelt kodifikáció a kisebbségek szabad nyelvhasználatát irányozta elő mind Budapesten, a nemzetgyűlésben, mind vidéken, a helyhatóságok hivatali gyakorlatában. Utóbbiak közgyűlései pedig maguk határozhatták meg hivatali nyelvüket, és amennyiben a magyarnál maradtak, úgy a jelenlévők egyötödének kívánságára további nyelveken is biztosítani kellett a jegyzőkönyvezést.

Hasonló jogokat kaptak a nemzetiségek az iskoláztatás, a nyelvi és kulturális egyesületek alapítása terén (igaz, nem nyúltak viszont a magyar nacionalizmus fellegetvárának számító katolikus egyház iskolaügyi monopóliumához, így az továbbra is maga határozhatta meg az iskoláztatás nyelvét az általa fenntartott intézményekben). Számos – elsősorban kulturális – téren de facto kollektív jogokkal bírtak tehát a nemzetiségek, mindazonáltal most is óvakodott a kormányzat (mint ahogy 1868-ban is) a nemzeti kisebbségek jogi személyiségként való elismerésétől.¹⁵

A nemzetiségi kodifikáció újabb állomása volt a Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter által a nemzetiségi minisztériummal együttműködésben kiadott 1919. decemberi nemzetiségi iskolarendelet,¹⁶ mely az alsófokú állami és községi iskolákban a gyermekek anyanyelvét tette az oktatás nyelvévé. A rendeletben annak vitathatatlanul előremutató iránya mellett is szerepelt az, hogy a nem magyar tannyelvű iskolákban a har-

madik osztálytól kezdve kötelező tárgyként kell tanítani a magyar nyelvet (írás-olvasás, beszéd- és értelemgyakorlat), mégpedig olyan („megfelelő”) óraszámban, hogy a hatodik osztály befejeztével a diáknak ne okozhasson gondot a leírt szövegek megértése, illetve gondolatainak kifejezése magyarul. Nem véletlen, hogy egyes kutatók – a kézenfekvő párhuzamot megtalálva – csupán a Lex Apponyi enyhébb változatát látják benne.¹⁷ A rendelet taktikai motivációiról maga Bleyer informálta Csernoch hercegprímást 1920. április 26-i levelében, melyben kifejti, hogy a tisztán anyanyelvű oktatás voltaképp a demarkációs vonalon túlra került, elszakítani kívánt területek homogénebb etnikai tömbjeinek szóló ajánlat a visszatérésük esetére, míg a magyar fennhatóság alatt maradt (magyarul jóval nagyobb arányban tudó) kisebbségi közösség számára a tárgyak egy részének magyarul történő oktatása sem okozhat problémát, ezért csupán a nemzetiségi kultúra fenntartásához elengedhetetlen tantárgyak estében biztosítandó az anyanyelvű oktatás.¹⁸ Gesztusértéküként értelmezhető ugyanakkor, hogy a nemzetiségi iskolák felügyeletét a vezető tanfelügyelőtől függetlenített, önálló hatáskörű külön tanfelügyelő kapta meg,¹⁹ valamint az is, hogy – kielégítendő a német nemzetiségi iskolák tanerőszükségletét – a VKM („a nemzeti kisebbségek m. kir. miniszterével egyetértőleg”) már a következő évben magyar és német tanítási nyelvű tanító- és tanítónőképző intézetek felállítását rendelte el.²⁰

Mindezek kapcsán feltétlen utalnunk kell azokra az éledező sovíniszta hangokra, melyek a Bleyer féle jószándékú (a területvédő törekvéseket a jogos nemzetiségi igényekkel egyeztetni próbáló) kisebbségi törvénykezést kísérték. A nemzetiségek iskolaigényeinek élesztgetésében a további irredenta törekvések melegágyát látó különféle nacionalista szervezetek (Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Magyar Nemzeti Szövetség, Ébredő Magyarok Egyesülete, Magyar Országos Véderő Egylet, Kettőskereszt Vérszövetség) már ekkor előálltak a nemzetiségi miniszter menesztésének követelésével.²¹

Röviden jelezünk kell, hogy a nemzetiségi minisztérium újra elővette a forradalmi időszakban kidolgozott autonómia-terveket is, és például szlovák viszonylatban egy mintaértékű (de sajnos a béke-konferencia által figyelemre sem méltatott) tervezetet tett le az asztalra.²² Hogy miért épp a szlovákok számára? Mert az új status quo megváltoztatásának lehetőségeit mérlegelve még leginkább a csehszlovák államkezdemény megbonthatása tűnt kivitelezhetőnek. Feltűnő volt ugyanis, hogy a Felvidék nyugati területein hamar megtörtént a határvonal (vagyis a Duna) bebiztosítása, a keletiekben azonban (salgótarjáni szénmedence) jócskán elhúzódott a meg-

szállók előrenyomulása és a konszolidálódás. Bleyer minisztériuma ezért azt a feladatot kapta, hogy az igazságügyi minisztérium államtitkára (Ras-say Károly) és a magyarbarát szlovák néppárt vezetője (Jehlicska Ferenc) bevonásával dolgozza ki a szlovákok lakta terület Magyarországon belüli öngazgatásának tervezetét. A munkához szabad kezet és teljes támogatást adott a kormányzat. A szlovák autonómiatervezetet, melyet 1920. január elején tárgyalta meg a kormány,²³ Bleyer – egy évtizeddel későbbi parlamenti beszéde szerint – maga is a minisztérium egyik legnagyobb intellektuális teljesítményének tekintette.²⁴

Az egyenjogúsítási és az iskolarendelet kibocsájtása, valamint a nemzetiségi öngazgatás keretrendszerének újragondolása vitathatatlanul összefüggésben állt az egyetlen még függőben lévő státuszú terület, Nyugat-Magyarország lakóinak a megnyugtatóra irányuló törekvéssel. Az itt élő németek ugyanis nem csupán a forradalmi időszakban számukra biztosított önkormányzati vívmányok elvesztésétől tartottak, de attól is, hogy a nemzetiségi oktatás tekintetében is vissza fognak térni az 1918 előtti állapotok. A nyugat-magyarországi német autonómia kérdése azonban – szemben a szlovákok számára tett ajánlattal – mégis nyitva maradt, sőt a többségi német lakosság körében inkább az igény elaltatása folyt. Mindez valójában épp azért történt, hogy az 1919. szeptemberi saint-germaini békében Ausztriának ítélt terület ügyében az átadást késleltető magyar félnek játéktere maradjon az esetleges változtatás elérésére.²⁵ A kormányzat gondosan mérlegelt diplomáciai manővereivel párhuzamosan a nemzetiségi minisztérium sorra szervezte az „elszakadással” szemben a „maradás” mellett agitáló nyugat-magyarországi német népgyűléseket, s tömegével prezentálta az illető községek német lakosainak demonstratív hűségnyilatkozatait. Tevékenységét Bleyer helyi bizalmi emberek hálózatára építkezve, a terület többnyire német származású parlamenti képviselőinek²⁶ támogatásával folytatta. Hatékony támasza volt továbbá a hozzá közel álló német nyelvű országos napilap, a Neue Post is, mely 1919 őszétől a németajkú lakosság körében különösen erőteljes hazafias és integritásvédő propagandát fejtett ki. A helyi szintű önszerveződés széles társadalmi bázisát jól bizonyítja, hogy a közismert Nyugatmagyarországi Liga mellett egy kimondottan német közegben építkező szervezet (Westungarische deutsche Landsmannschaft) is nyíltan zászlajára tűzte az integritásvédő tevékenységet.²⁷

A nemzetiségi miniszter egymás után kereste fel a hangadó németországi és ausztriai köröket is, hogy meggyőzze őket a határmódosítás káraitól. Legfőbb érve az volt, hogy ha az erdélyi, délvidéki és felvidéki német tömbök elcsatolása után immáron Nyugat-Magyarország németisége is elszakad,

akkor a csonka-magyarországi németiség menthetetlenül asszimilálódni fog, márpedig általa elvész az összekötő láncszem az újonnan keletkezett államok németjei között, továbbá eltűnik a természetes híd a németnyelvű államok és a délkeleti németiség szétszabdalt közösségei között, ami pedig bizonyosan nem lehet német érdek.²⁸ Képzeltethetjük, milyen ellenszenv és bizalmatlanság vette őt körül, amiért német emberként az új Német-Ausztria ellenében tevékenykedik.²⁹

A trianoni békével aztán valóra vált mindaz, amitől Bleyer tartott, s aminek elkerülésére hajlandó volt a magyar kormány nemzetiségpolitikai arcként megjelenni. Egyrészt az, hogy a németiség (arányaiban) még a magyarságnál is nagyobb veszteséget szenvedett, hisz kétmillió állományának 3/4-ét elveszítve lélekszáma 550 ezer főre csökkent a csonka országban, ahol ráadásul épp a leginkább felgyorsult asszimilációjú területek maradtak meg.³⁰ Másrészt pedig az, hogy a békeszerződés aláírásával végképp megszűnt a német nemzetiség kifelé aduként való használatának lehetősége – ám ebből adódóan respektálásának kényszere is!

S valóban, a diktátum miatt sokkolt hazai közvélemény immáron minden felgyülemlett indulatát és tehetetlen haragját az egyedül megmaradt hazai kisebbségen, a németiségen vezette le. 1920 decemberében a még mindig nyitott burgenlandi kérdésben folytatott ausztriai tárgyalásából Bleyer arra érkezett haza, hogy Teleki átalakított kormányából kihagyták, azaz gyakorlatilag menesztették. A bukott miniszter még ezt követően (1921 tavaszán) is folytatott németországi tárgyalásokat a burgenlandi kérdésben, ám az 1921. októberi velencei egyezményt, illetve a szóban forgó terület határainak kijelölését és átadását³¹ követően végleg jelentőségét veszítette a nemzetiségi minisztérium, amit aztán 1922 februárjában fel is számoltak.³²

A magyar nemzetiségpolitika ezzel újra elindult azon az úton, mely a méltányos magatartás és a jogos kisebbségi igények kielégítése helyett asszimilációs nyomással igyekezett elejét venni a nemzeti kisebbségek etnopolitikai aktivitásának. Az érdemben egyedülként megmaradt németiség körében az egyre gyűlő nemzetiségi sérelmek mind jobban ráerősítettek a mélyben lapangó disszimilációs törekvésekre, a 30-as évek közepére meghasonlás és válaszütt elé kényszerítve a népi öntudatát magyar hazafiságával korábban összeegyeztetni képes németajkú közösséget. Mindezt az a magyar nemzetiségpolitika idézte elő, mely – a biztató kezdek ellenére – a trianoni sokk nyomán hamar felkeményedett és alapvetően elhibázott irányt vett.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 A kérdéskör máig alapvető feldolgozása Bellér Béla (1975): Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Akadémiai. Budapest.
- 2 A polgári demokratikus kurzus nemzetiségpolitikai gondolkodásához Vitári Zsolt (2016): Új kisebbségpolitika ellenérzésekkel? Etnopolitikai irányváltások Magyarországon 1918 és 1920 között. In: Slachta Krisztina et al. szerk. (2016): *Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére.* Kronosz. Pécs. 181–199. old. – Szarka László (1998): A Jászi-féle nemzetiségi minisztérium működése 1918 októberétől 1919 márciusáig. In: Grad, Cornel – Ciubotă, Viorel szerk.: 1918: sfârșit și început de epocă – 1918: korszakvég–korszakkezdet – 1918: the End and the Beginning of an Era. Editura Muzeului Sătmărean–Editura Lekton. Satu Mare–Zalău. 355–370. old. – Uő. (2008): A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén. *Adatok, szempontok a Károlyi-kormány nemzetiségpolitikájának történetéhez.* Kisebbségkutatás, 2008/2. sz. 233–247. old. – Legújabban lásd Gulyás László (2019): Jászi Oszkár nemzetiségi politikája és annak kudarca. In: Uő. szerk.: *Trianonról közérthetően.* Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. Szegedi Egyetemi Könyvkiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged. 73–87. old.
- 3 Merőben téves e magatartás cáfolatára az erdélyi szászok – Romániához való csatlakozásukat kimondó – 1919. januári nyilatkozatát felhozni. Kevésé ismert ugyanis, hogy a Szász Néppárt még 1918. október 29-i nagyszabeni tanácskozásán sem kérdőjelezte meg a Magyarország iránti hűséget, kimondván, hogy „a szász nép [...] szilárdan és megingathatatlanul a magyar haza oldalán áll.” Vö. Sitzung des Sächsischen Zentralaussschusses. Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt, 1918. október 30. 1. old. – Medgyesi döntésüket valójában a számukra kész helyzetet teremtő nagypolitikai körülmények és a románok többszöri fenyegető ultimátuma kényszerítette ki. Mindezt még a korabeli magyar nemzetiségpolitika iránt igen kritikus német szakirodalom sem vitatja, így a medgyesi döntéssel foglalkozó alapvető német szakmunka maga is elismeri, hogy a szászok szemében „Erdély Magyarországhoz tartozása ekkoriban nemcsak hogy nem vonódott kétségbe, de igazából még vita tárgyát sem képezte.” Vö. Roth, Harald (1993): *Der „Deutsch-sächsische Nationalrat für Siebenbürgen” 1918/1919.* Südostdeutsches Kulturwerk. München. 25. old.
- 4 Orosz László (2020): Egy centripetális nemzetiség az impériumváltások korában: a hazai németek magatartása 1918–1919 fordulóján. In: Anka László szerk. (2020): „Valami fáj, ami nincs.” A Trianoni békekötés előzményei és következményei. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló. Budapest. 362–394. old.

- 5 Csáky, Moritz (1982): Die Hungarus-Konzeption. Eine „realpolitische” Alternative zur Magyarischen Nationalstaats-idee? In: Drabek, Anna M. – Plaschka, Richard G. – Wandruszka, Adam szerk.: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte des 2. Österreichisch-ungarischen Historikertreffens Wien 1980. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien. 71–89. old. – Miskolczy Ambrus (2009): A hungarus-tudat a 19. században. Limes, 2009/4. sz. 71–96. old.
- 6 A szepesi százszok érzelmeit jól példázza, hogy tiltakozó gyűléseket szerveztek a cseh megszállás ellenében, annak alternatívájaként pedig – 1918. december 9-én – egy szepesi százsz köztársaság kikiáltásával próbálkoztak, ami azonban megghiúsult a Felvidék területének csehek általi annektálásával. Vö. Sztancs Gábor (2018): „Selbständige Zipser Republik”. A szepességi németiség parciális mozgalma 1918 őszén. Fórum. Társadalomtudományi Szemle, 2018/4. 21–41. old.; ill. Schlereth, Ludmilla (1939): Die politische Entwicklung des Ungarländischen Deutschtums während der Revolution 1918/19. Max Schick. München. 57. old. – A bánáti svábok is tartottak az impériumváltástól. Az 1918. november 3-án Temesváron megalakult Schwäbische Nationalrat a régi Magyarországhoz való ragaszkodásának adott hangot. A gyorsan változó körülmények hatására vezetőjük, Kaspar Muth 1918. december 8-án a terület hovatartozását eldöntő népszavazást követelt, illetve nemzeti autonómiát és a bácskai-bánáti sváblakta területek felosztásának tilalmát. Természetesen őket ugyanúgy senki sem hallgatta meg. Vö. Rieß, Josef Hrsg. (1935): Deutsches Volkswerden im Banat. Reden und Aufsätze Dr. Kaspar Muths. Temeschwar. 46. old.
- 7 Bleyer (1874–1933) működése kapcsán máig alapvető munka Schwind, Hedwig (1960): Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. Südostdeutsches Kulturwerk. München. – Lásd továbbá Fata Márta (1991): Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn 1917–1933. Szerzői magánkiadás. Freiburg i.Br.
- 8 Orosz László (2016): A hazai svábok és a magyar integritás viszonyának kérdéséhez. Bleyer Jakob megnyilatkozásai a Neue Post című napilapban az I. világháború idején. In: VERITAS Évkönyv 2015. Szerk. Ujváry Gábor. Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet. Budapest. 123–145. old.
- 9 Tilkovszky Loránt (1989): Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989. Kossuth. Budapest. 35–36. old.
- 10 Vö. Spannenberger Norbert (2000): A Volksbund. Egy népcsoport nemzeti-szocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi szervezet? Aetas, 15/4. sz. 50–63. old., az idézet helye: 50.

- 11 Értsd: németek, szlovákok, délszlávok, románok és rutének. A legnagyobb lélekszámú etnikum ügyeit intéző német főosztály irányítását Steuer György – aki Bleyer közeli munkatársából hamarosan legfőbb ellenlábasá lett – látta el.
- 12 Fata Márta (1993): Jakob Bleyers Bemühungen um die Bewahrung der ungarischen Staatsintegrität (1918–1920). In: Geschichte, Gegenwart und Kultur der Donauschwaben. Texte aus dem Jahresprogramm 1992 der Landsmannschaft der Donauschwaben Bundesverband – Heft 3. Sindelfingen. 129–138. old., 132.
- 13 Miniszteri tevékenysége tekintetében különösen jól használható Török Árpád (1934): Jakob Bleyer als Nationalitätenminister. Ungarische Jahrbücher, XIV. köt. 35–45. old.
- 14 A magyar kormány 4.044/1919. M. E. számú rendelete a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról. Budapesti Közlöny, 1919. november 19. 1. old. – A viszonyokat jól jellemzi, hogy a fővárost megszállva tartó románok által működtetett cenzúra a kormány hivatalos orgánumban nem engedte leközelíteni a rendeletet – tartva annak a magyar fél által jól hasznosítható propagandaértékétől –, ezért az csak a román megszállást elkerülő Szombathelyen láthatott napvilágot, lényegében semmilyen hatást sem kiváltva. A Budapesti Közlöny csak három hónapos késéssel, a románok kivonulása után pótolhatta a kisebbségi kérdés kezelésében oly fontos kormányzati alapelv közzétételét.
- 15 Terminológiai szempontból ugyanakkor fölöttébb előremutató gesztusként lehet értékelni, hogy az 1868-as nemzetiségi törvényben szereplő „faji különállás” kifejezés helyett az új rendelet a „nemzeti kisebbség” alakot alkalmazta.
- 16 209.494/1919. VKM sz. rendelet „a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról szóló 4.044/1919. M. E. sz. kormányrendelet 12., 13. és 14. §-ai alatt foglalt és az állami és községi kisedóvodákra, elemi népiskolákra és ismétlőiskolákra vonatkozó rendelkezések végrehajtásáról” (1919. december 23.). Rendeletek Tára, 1919. 1587–1600. old. – A szabályozásról lásd még Orosz László (2021): A hazai németiség közoktatásügye a két világháború között. Somogy, 49/3. sz. 73–81. old., 77.
- 17 Vö. Spiegel-Schmidt, Friedrich (1987/88): Das Deutschtum Ungarns zwischen dem Putsch gegen Peidl und der Ödenburger Volksabstimmung (1919–1921). Südostdeutsches Archiv, 30/31. évf. 78–111. old., 86–87. – Füzes Miklós (1989): Die Nationalitäten-Schulpolitik Ungarns zwischen 1918 und 1945. Suevia Pannonica, 17. évf. 57–67. old., 60.
- 18 Tilkovszky Loránt (1995): Nemzetiségi anyanyelvű oktatás a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). Századok, 129/6. köt. 1251–1274. old., 1253.

- 19 209.494/1919. VKM sz. r., 28. §. – Lásd még A nemzeti kisebbségek népoktatásügye. Néptanítók Lapja, 1920/1–3. 14–15. old., 15. (V.2. Tanfelügyelőség.)
- 20 48.696. VKM sz. rendelet „a magyar és német tanításnyelvű tanító- és tanítónőképző-intézetek felállítása, illetőleg ily nyelvű tanfolyamok szervezése tárgyában” (1920. június 5). Hivatalos Közlöny [a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium heti információs lapja – O. L.], 1920. június 24. 173–174. old. – A kérdéshez részletesebben Donáth Péter (1996): Iskola és Politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez 1919–1944. Budapesti Tanítóképző Főiskola. Budapest.
- 21 Tilkovszky Loránt (1998): Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Csokonai. Debrecen. 40–41. old.
- 22 A szlovák autonómiatervezet szövegét lásd Balogh Sándor (szerk.) (2002): A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Napvilág. Budapest. 245–249. old.
- 23 MNL OL, K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920. január 9., 3. n. p.
- 24 Minderről lásd Bleyer Jakab 1929. tavaszi parlamenti beszédét: Képviselőházi napló, 1927–1931. XXI. kötet. 301. ülés (1929. május 29.). 249–251. old.
- 25 A nyugat-magyarországi kérdésről született munkák közül lásd Soós Katalin (1971): Burgenland az európai politikában 1918–1921. Akadémiai. Budapest. – Ormos Mária (1990): Civitas Fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921. Gordiusz. Győr. – Schlag, Gerald (2001): „Aus Trümmern geboren...” Burgenland 1918–1921. Burgenländisches Landesmuseum. Eisenstadt. – Gulyás László (2019): Hogyan lett Nyugat-Magyarországból Burgenland. In. Uő. szerk. (2019): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. SZEK. Szeged. 203–222. old. – Tóth Imre (2020): Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig. Kronosz. Pécs. – Murber Ibolya (2021): Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után. BTK Történettudományi Intézet. Budapest. – Ujváry Gábor (2021): „Hűség városa, légy hű öre önmagadnak”. Nyugat-Magyarország 1918–1921 közötti sorsa és a soproni népszavazáshoz vezető út. MNL GyMSML SL. Sopron.
- 26 Bleyer Jakab (Szentgotthárd), Nitsch Mátyás (Zurány), Klebelsberg Kunó (Sopron), Huber János (Nezsider), Haller István (Lövő), Sabel János (Kismarton), Scholtz Ödön (Nagymarton), Lingauer Albin (Kőszeg), Thomas Ferenc (Németújvár), gr. Ambrózy Migazzi István (Felsőőr), Dömötör Mihály (Kapuvár).
- 27 Westungarische deutsche Landsmannschaft. Neue Post, 1919. december 5. 2. old.

- 28 Fata (1993), 135–136. old. – Lásd még Török (1934), 42–43. old.; Schwind (1960), 84–85. old.; Bellér (1975), 101. old.
- 29 Ezzel Bleyer maga is tisztában volt, és keserűen idézte föl a halála előtt elmondott utolsó parlamenti beszédében. Vö. Képviselőházi napló, 1931–1935. XV. kötet. 176. ülés (1933. május 9.). 210–215. old., 212.
- 30 Mindez előrevetítette a hazai németiség fogyásának fölgyorsulását, amit már az 1920 és 1930 közötti dekád elmozdulását rögzítő következő népszámlálás eredményei (13%-os veszteség egyetlen évtized alatt!) is világosan igazoltak. Az adatokat részletesen elemzi Kovács Alajos (1936): A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Hornyánszky. Budapest.
- 31 Fogarassy László (1976): Die Volksabstimmung in Ödenburg (Sopron) und die Festsetzung der Österreichisch-ungarischen Grenze im Lichten der ungarischen Quellen und Literatur. Südost-Forschungen, 35. évf. 150–182. old.
- 32 A döntés háttéréről és a későbbiek során fölkeményedő nemzetiségpolitikai irányvonalról Eiler Ferenc (2020): Magyarország nemzetiségpolitikája (1918–1989). In. Eiler Ferenc – Tóth Ágnes szerk. (2020): A Magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek. Társadalomtudományi Kutatóközpont–Argumentum. Budapest. 11–46. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Balogh Sándor (szerk.) (2002): A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Napvilág. Budapest.
- Bellér Béla (1975): Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Akadémiai. Budapest.
- Csáky, Moritz (1982): Die Hungarus-Konzeption. Eine „realpolitische” Alternative zur Magyarischen Nationalstaats-idee? In: Drabek, Anna M. – Plaschka, Richard G. – Wandruszka, Adam szerk.: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte des 2. Österreichisch-ungarischen Historikertreffens Wien 1980. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien. 71–89. old.
- Donáth Péter (1996): Iskola és Politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez 1919–1944. Budapesti Tanítóképző Főiskola. Budapest.
- Eiler Ferenc (2020): Magyarország nemzetiségpolitikája (1918–1989). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes szerk. (2020): A Magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek. Társadalomtudományi Kutatóközpont–Argumentum. Budapest. 11–46. old.
- Fata Márta (1991): Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn 1917–1933. Szerzői magánkiadás. Freiburg i.Br.
- Fata Márta (1993): Jakob Bleyers Bemühungen um die Bewahrung der ungarischen Staatsintegrität (1918–1920). In: Geschichte, Gegenwart und Kultur der Donauschwaben. Texte aus dem Jahresprogramm 1992 der Landsmannschaft der Donauschwaben Bundesverband – Heft 3. Sindelfingen. 129–138. old.
- Fogarassy László (1976): Die Volksabstimmung in Ödenburg (Sopron) und die Festsetzung der Österreichisch-ungarischen Grenze im Lichten der ungarischen Quellen und Literatur. Südost-Forschungen, 35. évf. 150–182. old.
- Füzes Miklós (1989): Die Nationalitäten-Schulpolitik Ungarns zwischen 1918 und 1945. Suevia Pannonica, 17. évf. 57–67. old.
- Gulyás László (2019): Jászi Oszkár nemzetiségi politikája és annak kudarca. In: Gulyás László (2019) szerk.: Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. Szegedi Egyetemi Könyvkiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged. 73–87. old.
- Gulyás László (2019): Hogyan lett Nyugat-Magyarországból Burgenland. In: Gulyás László (2019) szerk.: Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. Szegedi Egyetemi Könyvkiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged. 203–222. old.

- Kovács Alajos (1936): A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Hornyánszky. Budapest.
- Miskolczi Ambrus (2009): A hungarus-tudat a 19. században. Limes, 2009/4. sz. 71–96. old.
- Murber Ibolya (2021): Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után. BTK Történettudományi Intézet. Budapest.
- Ormos Mária (1990): Civitas Fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921. Gordiusz. Győr.
- Orosz László (2016): A hazai svábok és a magyar integritás viszonyának kérdéséhez. Bleyer Jakab megnyilatkozásai a Neue Post című napilapban az I. világháború idején. In. VERITAS Évkönyv 2015. Szerk. Ujváry Gábor. Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet. Budapest. 123–145. old.
- Orosz László (2020): Egy centripetális nemzetiség az impériumváltások korában: a hazai németek magatartása 1918–1919 fordulóján. In. Anka László szerk. (2020): „Valami fáj, ami nincs.” A Trianoni békekötés előzményei és következményei. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló. Budapest. 362–394. old.
- Orosz László (2021): A hazai németség közoktatásügye a két világháború között. Somogy, 49/3. sz. 73–81. old.
- Rieß, Josef Hrsg. (1935): Deutsches Volkswerden im Banat. Reden und Aufsätze Dr. Kaspar Muths. Temeschwar.
- Roth, Harald (1993): Der „Deutsch-sächsische Nationalrat für Siebenbürgen” 1918/1919. Südostdeutsches Kulturwerk. München.
- Schlag, Gerald (2001): „Aus Trümmern geboren...” Burgenland 1918–1921. Burgenländisches Landesmuseum. Eisenstadt.
- Schlereth, Ludmilla (1939): Die politische Entwicklung des Ungarländischen Deutschtums während der Revolution 1918/19. Max Schick. München.
- Schwind, Hedwig (1960): Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. Südostdeutsches Kulturwerk. München.
- Soós Katalin (1971): Burgenland az európai politikában 1918–1921. Akadémiai. Budapest.
- Spannenberger Norbert (2000): A Volksbund. Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi szervezet? Aetas, 15/4. sz. 50–63. old.
- Spiegel-Schmidt, Friedrich (1987/88): Das Deutschtum Ungarns zwischen dem Putsch gegen Peidl und der Ödenburger Volksabstimmung (1919–1921). Südostdeutsches Archiv, 30/31. évf. 78–111. old.
- Szarka László (1998): A Jászi-féle nemzetiségi minisztérium működése 1918 októberétől 1919 márciusáig. In. Grad, Cornel – Ciubotă, Viorel szerk.: 1918: sfârșit și început de epocă – 1918: korszakvég–korszakkezdő – 1918: the End

- and the Beginning of an Era. Editura Muzeului Sătmărean–Editura Lekton. Satu Mare–Zalău. 355–370. old.
- Szarka László (2008): A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén. Adatok, szempontok a Károlyi-kormány nemzetiségpolitikájának történetéhez. *Kisebbségkutatás*, 2008/2. sz. 233–247. old.
- Sztancs Gábor (2018): „Selbständige Zipser Republik”. A szepességi németiség parciális mozgalma 1918 őszén. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 2018/4. 21–41. old.
- Tilkovszky Loránt (1989): Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989. Kossuth. Budapest.
- Tilkovszky Loránt (1995): Nemzetiségi anyanyelvű oktatás a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). *Századok*, 129/6. köt. 1251–1274. old.
- Tilkovszky Loránt (1998): Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Csokonai. Debrecen.
- Tóth Imre (2020): Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig. *Kronosz*. Pécs.
- Török Árpád (1934): Jakob Bleier als Nationalitätenminister. *Ungarische Jahrbücher*, XIV. köt. 35–45. old.
- Ujváry Gábor (2021): „Hűség városa, légy hű öre önmagadnak”. Nyugat-Magyarország 1918–1921 közötti sorsa és a soproni népszavazáshoz vezető út. MNL GyMSML SL. Sopron.
- Vitári Zsolt (2016): Új kisebbségpolitika ellenérzésekkel? Etnopolitikai irányváltások Magyarországon 1918 és 1920 között. In: Slachta Krisztina et al. szerk. (2016): *Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. Kronosz. Pécs. 181–199. old.

CZINA Sára

ZOLTÁN KAPOSÍ – VIRÁG RAB (EDS.): DIFFERENT APPROACHES TO ECONOMIC AND SOCIAL CHANGES: NEW RESEARCH ISSUES, SOURCES AND RESULTS.

WORKING GROUP OF ECONOMIC AND SOCIAL HISTORY REGIONAL COMMITTEE OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES IN PÉCS, 2022.

A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Területi Bizottságának Gazdaság- és Társadalomtörténeti Munkabizottsága fontos feladatának tartja a térség gazdaság- és társadalomtörténetének feltárását, a dél-dunántúli régió történetével foglalkozó kutatók összefogását és munkáik népszerűsítését. Ezt a célt szolgálja ez a kötet is. A kutatási eredmények nemzetközi diszszeminációja mellett, a munkabizottság nagy szerepet tulajdonít a kutatók közötti szakmai párbeszéd és együttműködés fejlesztésének, ezzel teremtve inspiratív, támogató közeget az eredményes tudományos kutatómunkához. Mindezen felül kiemelten kezeli a kutatói generációk közötti kooperációt, amely a fiatal kutatók számára a pozitív légkörben megvalósuló szakmai támogatást jelenti, míg a tapasztaltabbak számára az ifjak újszerű perspektívájával és lendületével való feltöltődés lehetőségét. Ebben a szellemiségben szerkesztette Kaposi Zoltán, a munkabizottság elnöke és Rab Virág, a munkabizottság titkára, a 2021-ben útjára indított könyvsorozat immáron második kötetét.

A sorozat címe: *Studies on Economic and Social History from Southern Transdanubia*, melyben ugyan – és erre a szavak sorrendje is utal – a gazdaságtörténet a hangsúlyosabb, ám a gazdaságban végbemenő változások relevanciáját a szerzők szinte minden esetben a társadalomtörténeti változások aspektusának bemutatásával is alátámasztják. A cím jól érzékelteti, hogy a tanulmányok egyrészt a térségről, másrészt a térség kutatóitól származnak. Az ismertető tárgyát képező második kötetben megjelent tanulmányok egy része a régió kutatóinak nemzetközi szakmai hálózatához köthető. A 2022 januárjában megjelent kötet címe (*different approaches*) ebből adódóan is utal a megközelítések sokféleségére. Ami azonban közös a kutatásokban, hogy a szerzők szinte kivétel nélkül a gazdasági és társadalmi változások hátterére, okaira és következményeire kíváncsiak. Hasonlóan az első kötet-

hez, valamennyi tanulmányra igaz az is, hogy új kutatási kérdéseket vetnek fel, melyek elemzését új forrásokra építik, így produkálva új eredményeket. A kötet az előbbieket nyomán a *Different Approaches to Economic and Social Changes: New Research Issues, Sources and Results* címet kapta.

A kötet 19 idegen nyelvű (angol, francia, német) tanulmányt tartalmaz. A szerzők 2021. október 15-én egy nemzetközi e-konferencián mutatták be azokat a kutatásaikat, melyeket a kötet a nemzetközi szakma számára is elérhetővé tesz most.

A tanulmánykötet online jelent meg a Pécsi Egyetemi Archívum honlapján,* a benne foglalt 19 tanulmány mindegyike külön DOI számmal rendelkezik, vagyis közvetlenül is elérhetők. A könyv előszavát követik a tanulmányok. A szerzők 4 hazai és 3 külföldi intézményt képviselnek, köztük egyetemeket és levéltárakat. Az elismert kutatók mellett jó pár PhD hallgató is beszámol legújabb kutatási eredményeiről. A tanulmányok jelentős része foglalkozik a dél-dunántúli régió megyéinek (Baranya, Somogy, Vas) gazdasági kérdéseivel, illetve egyes gazdasági ágazatokkal. Kisebb számban egyéb régiók, vagy vállalkozók történetét mutatják be. A tanulmánykötetet a szerkesztők nem osztották alfejezetekre, ám a tanulmányok mégsem szerzői abc rendben követik egymást. Ebből arra lehet következtetni, hogy a könyv tanulmányainak egymásutánja a könyv strukturálásának legfőbb eszköze. A recenzióban magam is ezt a sorrendet követem.

Az első tanulmány szerzője Fata Márta a történeti migráció kutatásában eddig elhanyagolt nézőpontot képviselve azt vizsgálja, hogy milyen hatást fejtett ki a bevándorlás a befogadó területekre. A 18. században Magyarországra irányuló kivándorlás által érintett dél-német területek kerülnek elemzésre. Egyes példákon keresztül méri fel a releváns forráscsoportokat és előzetes képet ad a hatásokról. Ám azt sem titkolja, hogy ez egy eddig kevésbé kutatott terület, és intenzív forrásfeltárás révén további vizsgálódásokra van szükség az egyén, a kisebb közösségek, valamint az egyes tartományok és régiók tekintetében egyaránt.

Pécs tekintetében érdemes számba venni a helyi vállalkozók és innovációk hosszú sorát, akik gazdasági tevékenységükkel öregbítették a város hírnevét. Ezt teszi meg Kaposi Zoltán soron következő tanulmányában. Arra a kérdésre keresi a választ, hogyan bontakozott ki a 19. századi gazdasági modernizáció a megyeszékhelyen, s milyen innovációk jöttek létre. Tanulmányában sorra veszi a legfontosabb ipari vállalkozásokat a városban, így a DDSG által üzemeltetett szénbányákat, a Zsolnay Vilmos által

* <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/33844>

alapított, és a várost világhírűvé tevő Zsolnay kerámiagyárat, a Hamerli kesztyűgyárat és az Angster József által alapított Angster orgona- és harmoniumgyárat. Ennek alapjául a számos rendelkezésre álló monográfia, visszaemlékezés, levéltári anyag és foglalkoztatási, illetve népszámlálási dokumentum szolgált.

Az egyén, mint munkavállaló és vállalkozó kérdéskörét feszegeti Rab Virág írása, aki a munka szerepét vizsgálta Hegedüs Loránt életében. Az egyedülálló történelmi személy életében a munka fontosságát meghatározta szociokulturális környezete, neveltetése, családja. A munka, mint kötelesség jelent meg életének minden szakaszában, célja az értékteremtés és a következő generáció segítése volt. Az írás újszerűségét, az a perspektíva jelenti, amit Levinson pszichoszociális modelljének alkalmazása révén ér el. Levinson szerint a munka az a terület az individuum életében, amely meghatározza annak helyét a társadalomban. Hegedüs életét, négy perióduson keresztül tekinti át a szerző, mindegyikben az egyén munkájára, foglalkozásaira fókuszálva. Az elemzés forrásbázisául számos – a vizsgált kérdés szempontjából még nem elemzett – Hegedüs által írt mű, feljegyzés és egy családi krónika szolgált.

Határon túli fókuszú témával foglalkozik Máthé András, aki a marginalizált helyzetű Erdélyi Római Katolikus Státus gazdasági nehézségeit és lehetőségeit veszi górcső alá a két világháború közötti időszakban. A kutatás során a négy legnagyobb erdélyi egyházmegye (Nagyvárad, Gyulafehérvár, Temesvár, Szatmár) gazdasági és mezőgazdasági változásait és annak a Katolikus Státus adminisztrációjára és pénzügyi helyzetére gyakorolt hatását vizsgálta. Strukturális analízist végzett azzal a céllal, hogy áttekinthesse, milyen szerkezeti változásokat okozott a trianoni békeszerződés miatti elcsatolás, s a Státus gazdasági rendszerében Románia modernizációs tevékenysége.

Erdélyből Baranya megyébe vezeti át az olvasót a tanulmánykötet következő tanulmánya, melyben Borsy Judit a versendi árvák körülményeit vizsgálta behatóan 1815 és 1848 között. A fennmaradt levéltári dokumentumok alapján elemezte az anyagi helyzetüket, az őket nevelő gyámokat, az életkörülményeiket, és hogy ezek függvényében milyen jövőbeli lehetőségeik voltak. Kutatását merőben új, eddig feldolgozatlan dokumentumok alapján végezte el.

Nagy Imre Gábor teljesen más fókuszú munkájában, a Pécs város mezőgazdaságát, azon belül a város tulajdonát képező Megyer puszta használatát tekintette át. Ez különösen érdekes egy főképp iparral, kereskedelemmel és bányászattal foglalkozó város esetében. Kutatásának eredményei bizonyít-

ják, hogy Pécs esetében a legszegényebbek és a külvárosi lakosok életében volt jelentősége a városi közlekedők használatának. Kiderül, hogy az 1910-es években nagyban csökkent legeltetés jelentősége, mivel addigra az arra alkalmas külterületeket fokozatosan szántóföldre alakították át. Forrásbázisa széles, a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárának iratai, a városi tanács és közgyűlés iratai, a városi szabályzatok és a kataszteri térképek kerültek összehasonlításra a helyi sajtó fennmaradt írásaival; ami ennek nyomán lehetőséget biztosított a fennmaradt számszerű adatok és a korabeli népesség véleményének összehasonlítására.

A sorban Horeczki Réka tanulmánya következik, melyben a szerző a somogyszentimrei mezőgazdasági iskola hatásait vizsgálja a somogyi kisvárosok fejlődésében. Fontosnak tartja, hogy a szakiskola az alapos elméleti oktatás mellett, kiemelkedő hangsúlyt fektetett az innovatív, gyakorlati megközelítések elsajátítására egyaránt, ami kihatott a Somogy megyei kisvárosok fejlődésére. A tanulmány sokszínűségét mutatja, hogy az intézmény egyediségét és innovációra törekvését, illetve a mindennapi életét nem kizárólag levéltári anyagok segítségével kutatta, hanem az ide járt tanulók személyes életútját is közölte.

A kötetben kiemelt szerepet kapnak a Pécs történetével foglalkozó tanulmányok. Ilyen Lengvári István írása is, aki a mai Pécsi Tudományegyetem elődjének orvosi karán tanuló hallgatók társadalmi összetételét vizsgálja 1930 és 1945 között, vallásuk, születési helyük és édesapjuk foglalkozásának tekintetében. Eredményei szerint a hallgatók száma csökkent a két világháború között, különösképp a zsidó származásúaké, köszönhetően a demográfiai és politikai okoknak. Ehhez a felvételi papírokon és kiadott diplomákon végzett statisztikai elemzések mellett az egyetemi tanács közgyűléseinek jegyzőkönyveit is használja. Tanulmányát nagyban színesíti, és eredményeit alátámasztja az egyéni karrierutak bemutatása.

Vas megyei pénzügyintézetekről ír Halász Imre, aki a megyei takarékpénztárak hálózatát vizsgálja a századforduló és az első világháború közötti időszakban. Számba veszi a vasi takarékpénztárakat, és azok elhelyezkedését a megyében. Bár ezek száma folyamatosan nőtt a korszakban, beszámol a tönkrement bankokról is, keresvén ennek okait. A megye takarékpénztárainak összes elérhető adata alapul szolgált tanulmányához, ezzel átfogó, egyben differenciált képet nyújtva ezen pénzügyintézetek hálózatáról.

A következő tanulmány a kereskedelmi hajózás hálózatát, és azon belül az Osztrák Lloyd tengeri gőzhajózási vállalat 1871 és 1913 közötti Magyarországhoz, és azon belül Fiuméhez való kapcsolatáról szól. Pelles Márton forrásbázisként áttekinti a cég a magyar állammal kötött megállapodá-

sait, illetve a szerződések felbontásának okait 1891-ben. Emellett a szerző számba veszi a cég hajóinak forgalmát is 1889 és 1913 között.

Fritz János tanulmánya az 1935-ös somogyi mezőgazdasági összeírással foglalkozik, fókuszálva a megye gazdasági válságra adott válaszaira. Somogy megye helyzete abban a tekintetben unikális, hogy a trianoni békeszerződés miatt megnőtt a megye gazdasági súlya. A megyére jellemző nagybirtokosok tagjai voltak a legfontosabb mezőgazdasági érdekvédelmi szervezeteknek, így alakítói is a mezőgazdasági politikának. A szerző amellett érvel, hogy a nagybirtokosok által dominált régió egyetlen válasza a válságra, csak az intenzifikáció lehetett. Azonban, a nagybirtokok száma csökkent az időszakban, ami nem a földreformnak, hanem a kisbirtokok számának növekedésének köszönhető.

A dualizmus korában gyorsan iparosodó Magyarország gazdaságában egyre nagyobb szerepet töltött be a faipar, melyet a szállítási lehetőségek kibővülése csak fokozott. Ez különösen fontos volt a Dráva menti régióban, hiszen a Dráva mentén több és jobb minőségű fát tartalmazó erdő volt, mint az országos átlag. A régió faipari lehetőségeit, fejlődését és eredményeit veszi sorra Szabó Máté tanulmánya, melyben szó van a legfontosabb új faipari vállalkozásokról is (Bellye, Dárda, Barcs, Berzence). A szerző külön hangsúlyt fektet a beliscsei Gutmann gyárra, mely jelentőségét annak köszönheti, hogy mindössze két évtized alatt a térség egyik legnagyobb faipari cégévé nőtte ki magát, és több ezer foglalkoztatottja volt.

Luka Dániel a kollektivizálás jogi kereteit tekinti át. 1949 után Magyarországon - a Szovjetunióval ellentétben - a földeket nem államosították rendelettel, így a kollektivizálás tele volt ellentmondásokkal. Újszerű perspektívaként, nem a földkérdés gazdasági és társadalmi következményeivel foglalkozik, hanem a kollektivizálás jogi kereteinek a különböző interpretációival, a kérdés körül kialakult jogi vitákkal. Milyen tudományos vita alakult ki a kérdéskör körül, és hogyan befolyásolta a földtörvény kodifikációja a jogi oktatást? Ehhez alapul a két jogi egyetem tanácsulési jegyzőkönyvei, és az országos vitában részt vevő, egyetemeken földtörvényt oktatók tanulmányai szolgáltak.

Időben és témában is különbözik ezektől Nyári Tamás tanulmánya, aki a Somogy megyei termálfürdők és a hozzájuk kapcsolódó turizmus helyzetét vizsgálta. Az 1960-as évektől az 1970-es évekig 22 termálkutatót fúrtak a megyében, amelyeket az MSZMP a Somogy megyei turizmus célpontjává szeretett volna tenni. Ezek közül négyet, a nagyatádi, az igali, a csokonyavisontai és a kaposvári fürdőket fejlesztették koncentráltan. Az állami szerepvállalás fontosságát tükrözi, hogy a tanulmány egyik forrásbázisaként

jogszabálygyűjtemények szolgáltak, a termálfürdők népszerűségét pedig a helyi sajtóban megjelent cikkekkel támasztja alá a szerző.

Külön gazdasági ágazatot mutat be Pavletits Péter is, aki a keskeny nyomtávú vasútvonalak második világháború és 1968 közötti korszakát foglalta írásba. Az 1968-as közlekedéspolitikai koncepció megfogalmazta, hogy változtatni kell az áruszállításon. Ennek eredményeképpen az alacsonyforgalmú vasútvonalak 30%-át bezárták, és az utakra terelték fel a forgalmat helyette. A kevésbé zsúfolt vasútvonalak bezárása sok kárt okozott, de a jelenség párhuzamos volt a nyugati tendenciákkal. Az autóutak fejlesztése azonban nagyban elmaradt attól. Mégis, ettől az időszaktól kezdve az autóutak átvették a vasútvonalak feladatát és jelentősebbé vált a szerepük. Milyen hatása van tehát a keskeny nyomtávú vasútvonalak egyre gyorsabb eltűnésének az áruszállításra, milyen problémákat okoz térségi szinten. Ennek a kérdéskörnek az áttekintése a mai, autók uralta világban különösen képp aktuális.

Barbara Bolechová – Branislav Kršák – Csaba Sidor – Ľubomír Štrba értekezése a barlang- és egészségügyi turizmus fejlődési lehetőségeit keresi a szlovákiai Domica régióban. A mai Szlovákia a Kárpátok gazdag barlangokban, jelenleg 7014-et ismerünk, melyek közül jelenleg mindössze 18 látogatható. Rejtelmességük miatt vonzó úti cél a barlangászok számára, akik minél többet szeretnének felfedezni kincseikből. Emellett gyakran látogatottak rekreációs célokból is, jól ismert a jelentőségük bizonyos betegségek gyógyításában. Kutatásuk egy kérdőíves felmérésen alapul, melyben arra a kérdésre keresik a választ, hogy a Domica Barlang mennyire lehetne sikeres célpont a barlang- és egészségügyi turizmuson belül. Eredményeiket a környékbeli szolgáltatók tapasztalataira, véleményeire és megjegyzéseire alapozták, és állapították meg, hogy jelentős fejlesztés lenne a térségben egy rekreációs és sportlétesítmény létrehozása.

A kötet Varga Patrik Zsoltnak Engel Adolfról, mint vállalkozóról írott tanulmányával folytatódik. Fő kutatási kérdései: mennyiben különbözik Engel Adolf, mint vállalkozó kortársairól, mekkora hatása volt Pécs gazdaságára az ő tevékenységének és hogy milyen innovációkat hozott létre. Képet kapunk Engel vállalkozásainak sokszínűségéről, személyének multifunkcionalitásáról. Kutatása nem csak Pécs gazdaságtörténetét gazdagítja, hanem olyan esettanulmányként is működik, mely a vállalkozó, mint egyén gondolkodásmódját, motivációját, lehetőségeit és sikerének okait kutatja.

Baranya megyében maradva, Zsindely Borbála a kismalomipar munkaerőszámának változását vizsgálja 1876 és 1885 között. Tanulmánya alapját két statisztikai felmérés adja, melyeket több munkaerőpiaci tényező

viszonylatában (vállalkozók, segédek, tanoncok) hasonlított össze. A tanulmány egyik eredménye, hogy képet kapunk arról, hogy Baranyában éppen abban az időszakban szűntek meg malmok és ezzel állások, amikor Magyarországon a malomipar húzóágazatnak számított.

A tanulmánykötet a 18-20. századi gazdasági élet számos területét dolgozza fel különböző aspektusokból. Olvasásából mindenképp sokat tanulhat az érdeklődő, bármilyen céllal forgassa is a könyvet. Mindemellett a kötet követendő példát ad arra, hogyan lehet egy térség gazdaság- és társadalomtörténetének kutatóit és kutatásait sikeresen összefogni és eredményeiket idegen nyelven is népszerűsíteni. Különös jelentősége van annak a ténynek is, hogy mindez a kutatói generációk együttműködésének keretében valósul meg.

Recenzenz:
Czina Sára

